МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ

ФАКУЛЬТЕТ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ ТА ФІЛОЛОГІЇ
Форма навчання: денна

Кафедра: української мови та літератури

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття другого (магістерського)
рівня вищої освіти

на тему:

«ФОРМУВАННЯ ОРФОГРАФІЧНИХ НАВИЧОК ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ІМЕННИК»

Виконала: студентка 6 курсу
спеціальності 014 Середня освіта
(Українська мова і література)
Ілона МЕЛЬНИК

Керівник: **к.пед.н., доцент**
Галина СТУКАН

Рецензент: _____

Хмельницький – 2022 рік

ЗМІСТ

ВСТУП…….....3

РОЗДІЛ 1. ЛІНГВІСТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖУВАНОГО ПИТАННЯ.....9

1.1Лексико-граматичні категорії та система відмінювання іменника як лінгвістична основа для формування основних орфографічних навичок.....9

1.2 Психологічні основи процесу формування орфографічної грамотності у здобувачів освіти.....16

1.3 Аналіз шкільних програм та підручників для 6 класу щодо порушеної проблеми.....28

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ ТА ПРИЙОМІВ НАВЧАННЯ ДЛЯ УСПІШНОГО ФОРМУВАННЯ ОРФОГРАФІЧНИХ НАВИЧОК У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ІМЕННИК» У 6 КЛАСІ.....37

2.1. Застосування пояснювально-ілюстративного та проблемно-пошукового методів для засвоєння правопису великої літери у власних назвах.....37

2.2. Усвідомлення правопису відмінкових закінчень іменників 1 та 2 відміни за допомогою спостереження за мовним матеріалом таблиць та схем……..42

2.3. Проблемні ситуації та орфографічний розбір для формування правопису відмінкових закінчень іменників 3 відміни 52

2.4. Метод практичних вправ як основний для засвоєння правопису суфіксів іменників 58

2.5. Засвоєння правопису складних слів евристичним методом, усвідомлення змін, внесених 2019 року.....63

2.6. Метод гронування у процесі вивчення правопису імен по батькові.....66

2.7 Застосування методу ПРЕС для формування умінь написання частки *не* з іменниками.....68

ВИСНОВКИ…… ..…….....72

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…… 76

ДОДАТКИ……84

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема формування у здобувачів освіти закладів загальної середньої освіти (далі ЗЗСО)правописних умінь і навичок на сьогодні є досить актуальною, оскільки вони є не лише важливим складником писемного мовлення, але й правдивим показником інтелектуального рівня учнів.

Орфографії належить особливе місце у становленні кожної особистості, тому вчителі мають домагатися від здобувачів освіти ЗЗСО засвоєння і дотримання орфографічних норм.

Водночас ця проблема здавна була предметом дослідження багатьох науковців, які шукали фактори позитивного впливу на успішне та ефективне засвоєння орфографії. На сьогодні розроблено основні принципи та обґрунтовано використання найбільш дієвих методів і прийомів навчання орфографії у ЗЗСО у тісній координації з іншими розділами шкільного курсу української мови. Однак норми українського правопису й на сьогодні досить важко піддаються усвідомленню більшістю здобувачів освіти, що має негативне значення у визначенні рівня загальної мовної культури учнів. Саме тому орфографія у шкільному курсі української мови посідає особливе місце: вона вивчається, починаючи із молодших класів, системне її вивчення припадає на період 5-7 класів, у старших класах цей розділ повторюється під час засвоєння змісту завдань низки інших розділів, зокрема й синтаксису.

Однак значна кількість складних випадків правопису потребує великої кількості уваги до орфографії упродовж усіх років навчання у ЗЗСО та пошуку особистісно орієнтованих і творчих підходів до засвоєння знань і умінь із означеного розділу мовознавства.

Методика вивчення частин мови перебуває в полі зору низки вітчизняних науковців: О. Біляєва, М. Вашуленка, В. Горяного, Н. Грипас, С. Караман, В.Масальського, В. Мельничайка, І. Олійника, М. Пентилюк, М. Плющ, Л.Симоненкової, С. Чавдарова, М. Шкільника та ін.

Загальні основи навчання здобувачів освіти ЗЗСО основам орфографії висвітлено у працях О.Антончук [1], О.Баранова [2], О.Біляєва [3;4;5],

Н.Бондаренка [6;7;8], М.Вашуленка [40], С.Дорошенка [44], О.Горошкіної [16], С.Омельчука [48;49], М. Пентилюк [39], І. Хом'яка [67-70], Н.Шкуратяної [73], І.Ющука [75], С.Яворської [76;77;78] та ін.

Розробкою методики навчання орфографії у ЗЗСО на базі інтеграції знань із орфоепії, фонетики та словотвору займалися у своїх наукових працях Л.Симоненкова, М.Вашуленко, О.Караман, С.Яворська та ін., доводячи можливості таких структурних зав'язків у справі покращання правописної грамотності здобувачів освіти. Прихильниками методу вправ у процесі розвитку орфографічних навичок є О.Баринова, Є.Дмитровський, І.Палей, О.Текучов та ін.

На пошуки ефективних шляхів навчання правопису засобами переважно самостійної діяльності здобувачів освіти ЗЗСО спрямовані праці вітчизняних лінгводидактів В.Вітюка, А.Віцюк, О.Горошкіної,Т.Грубої, Х.Карповець, Л.Попової та ін.

На доцільності безпосередньо зв'язку орфографії із морфологією при вивченні української мови наполягали у свої поглядах методисти М. Баранов, М.Бардаш, М.Бернацький, О. Біляєв, Н. Бондаренко, М. Вашуленко, В.Горбачук, О.Горошкіна, Т.Донченко, О.Караман, Г.Козачук, Л.Райська, І.Хом'як, Н.Шкуратяна, С.Яворська та ін. Вони доклали значних зусиль для формування теоретичних засад навчання орфографії у ЗЗСО, які насамперед знаходять реалізацію через граматичну спрямованість, оскільки виділяли ту особливість правопису, що значну частку орфографічних відомостей здобувачі освіти ЗЗСО засвоюють під час вивчення морфології.

Зокрема, М.Бардаш створив авторські розробки вивчення правопису усіх частин мови, рекомендовані для застосування у середніх класах ЗЗСО.

Умови ефективного засвоєння орфографічного матеріалу на фонетико-орфоепічній основі опрацьовували М.Вашуленко, О.Караман, Л.Симоненкова та ін.; О.Хорошковська розробила систему вправ вивчення орфографії на основі лінгвістичної природи написань; І.Хом'як відстоював погляди на важливість технології формування у здобувачів освіти ЗЗСО орфографічних навичок на базі

інтеграції різних структурних складових української мови; О.Коломійченко та С.Яворська розглядали основи засвоєння орфографічних навичок у зв'язку з вивченням будови слова і словотвору; вплив вправ на якість формування орфографічних навичок аналізувала у своїх дослідженнях О. Антончук. Зокрема, Н.Бондаренко досліджував ефективність навчання правопису учнів на засадах компетентнісного підходу та визначив основоположні дидактичні і методичні принципи навчання орфографії.

З точки зору психології процес формування орфографічних навичок досліджували Д.Богоявленський, М.Т.Баранов, М.М.Разумовська та ін.

Однак, як свідчить аналіз фахових видань та педагогічного досвіду учителів-словесників, питання покращання ефективності навчання грамотному письму, зміцнення навичок правопису, розвиток умінь швидко знаходити орфограми у словах та давати їм чітку характеристику і пояснення, редагувати чужі та власні тексти через уміння свідомого використання орфографічних правил, є на сьогодні у шкільній практиці досить актуальними і вимагають творчих пошуків, що і визначило тему нашого дослідження «Формування орфографічних навичок школярів у процесі вивчення теми «Іменник».

Об'єктом дослідження є процес формування орфографічних навичок здобувачів освіти ЗЗСО.

Предмет дослідження –методи успішного формування орфографічних навичок в учнів 6 класу під час вивчення теми «Іменник».

Мета дослідження полягає в теоретично-практичному обґрунтуванні ефективної системи методів формування орфографічних навичок в учнів 6 класу під час вивчення теми «Іменник».

Завдання дослідження відповідають заявленим об'єкту, предмету та меті:

1) проаналізувати особливості процесу формування у здобувачів освіти ЗЗСО лексико-граматичних категорій та системи відмінювання іменника як лінгвістичної основи для формування основних орфографічних навичок;

2) охарактеризувати психологічні основи процесу формування орфографічної грамотності у здобувачів освіти ЗЗСО;

3) визначити вимоги шкільних програм та зміст підручників з української мови щодо орфографічного матеріалу;

4) з'ясувати особливості застосування визначених методів засвоєння орфографії у 6 класі під час вивчення теми «Іменник» на основі морфологічного матеріалу.

Окреслені завдання дослідження викликали необхідність застосування для їх реалізації **низки методів** *теоретичного рівня*: аналіз і систематизація мовної, психолого-педагогічної, методичної та інструктивно-методичної літератури; узагальнення одержаної інформації; аналіз педагогічного досвіду для опису системи методів і прийомів для засвоєння орфографічних норм при вивченні теми «Іменник» у 6 класі ЗЗСО.

Методологічну основу дослідження становлять праці М. Вашуленка, В.Горяного, О.Горошкіної, Н.Грипас, О.Караман, М. Пентилюк, Л. Симоненкової, І.Хом'яка, С.Чавдарова, Н.Шкуратяної, І.Ющука, С.Яворської щодо особливостей вивчення орфографії у закладах ЗЗСО на морфологічній основі.

Практичне значення результатів проведеного дослідження полягає в можливостях використання фактичного матеріалу, винесеного у додатки, у практиці формування орфографічних навичок правопису іменників у 6 класі.

Апробація результатів дослідження. *«Метод практичних вправ як основний для засвоєння правопису суфіксів іменників»* Міжнародна науково-практична конференція «Мова та література у полікультурному просторі» (с.46-49); *«Інтерактивні методи навчання орфографії»* Всеукраїнська науково-практична конференція «Студентська молодь у науці» (с.111-115); *«Психолого-педагогічні основи процесу формування орфографічної грамотності у здобувачів освіти ЗЗСО»* збірник наукових статей слухачів магістратури ХГПА 2021 (с.51-55).

Структура роботи відповідає вимогам до робіт ІІ (магістерського) рівня вищої освіти. Дослідження складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків,

списку використаних джерел, що нараховує 78 позицій; 13 додатків, розміщених на 35 сторінках. Містить чотири таблиці. Загальний обсяг дослідження – 118 сторінок, серед яких 74 – основного змісту.

РОЗДІЛ 1.
ЛІНГВІСТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖУВАНОГО ПИТАННЯ

1.1Лексико-граматичні категорії та система відмінювання іменника як лінгвістична основа для формування основних орфографічних навичок

Вивчення морфології як розділу мовознавчої науки про систему частин мови у 5-9 класах ЗЗСО «спрямоване на поглиблення знань учнів про граматичне й лексичне значення слова, про особливості словозміни та словотворення в українській мові, про синтаксичну функцію слів у мовленні» [61,с.75]. У шкільній практиці вивчення частин мови виділяють кілька етапів: І етап – пропедевтичний (1-4 класи); ІІ етап – систематичне вивчення морфології (6-7 класи); ІІІ етап – перспективності й повторення вивченого на основі оволодіння знаннями з синтаксису [61,с.75-76].

Основні завдання вивчення іменника як частини мови полягають у формуванні чіткого уявлення про морфологічну групу слів, об'єднаних цим поняттям, розуміння їх форм та особливостей функціонування у словосполученнях та реченнях. Важливо також під час вивчення іменника як частини мови закріпити уявлення здобувачів освіти, отриманні в початковій школі, і про словотвір іменників, і про граматичні вміння, і про правила правопису.

Отже, морфологія водночас є базою для вивчення у середніх класах ЗЗСО орфографії (від грецького orthos − правильний і grapho − писати) – розділу мовознавства, предметом вивчення якого є система загальноприйнятих правил про способи передачі звукової мови на письмі; вона також є системою правил правопису, тобто нормативного, обов'язкового для всіх написання слів [31].

Основні завдання навчання орфографії у ЗЗСО знаходяться довкола таких понять: домогтися розуміння суспільної значимості орфографії та необхідності опанування її правилами і нормами; ознайомити здобувачів освіти із «системою загальноприйнятих способів передачі звукової мови на письмі; навчити писати слова

з орфограмами, що не перевіряються; забезпечити в учнів потребу й уміння користуватися орфографічним словником; сформувати сталі орфографічні уміння і навички» [61,с.90].

У шкільній методиці навчання орфографії розглядають два напрями, питання про доцільність яких на певних етапах розвитку методичної науки перебували в полі дискусій та остаточно не є з'ясованими.

Так, прихильники першого, так званого «антиграматичного» напряму навчання правопису, основоположником якого вважають німецького педагога Г.Бортмана (початок ХХ ст.), притримуються думки про те, що основою процесу засвоєння правил правопису є процес повільного нагромадження правильних зорових образів слів. Основним методом навчання у руслі означеного напрямку є довготривале, багаторазове механічне списування правильних форм написання слів.

Значно більш науковим та методично доцільним є граматичний напрям навчання орфографії у ЗЗСО, який базується на усвідомленні свідомого походження навичок правильного письма, формування якого відбувається в процесі багаторазового аналізу численних граматичних та орфографічних правил.

Засновником граматичного напряму вважають К.Д.Ушинського, який ще у середині ХІХ ст. розробив його методичне наповнення на основі виконання спеціально розроблених орфографічних вправи у поєднанні із розвитком мовлення учнів. Прихильниками такого підходу стали А.Соболєв, який сповідував доцільність виконання орфографічних вправи, віддалених від розвитку мовлення; В.Фльоров розробляв методику осмисленого списування правильних форм слів, схвалював проведення з цією метою пояснювальних та зорових диктантів. Методист О.Пєшковський розробив та апробував систематичний курс граматики, базований на низці орфографічних правил, на основі яких сформовані вправи для свідомого закріплення правопису.

У фаховій літературі визначено основи засади сучасної методики навчання орфографії у ЗЗСО:

- залежність методики від лінгвістичної природи написань (фонетичний і морфологічний принципи);

- важлива роль зорового фактора;

- важлива роль моторних відчуттів;

- важлива роль слухових і артикуляційних відчуттів;

- вчення про орфограму [31].

На основі засадничих підходів сформовано перелік завдань із орфографії для ЗЗСО, які мають бути в полі зору учителя-словесника: 1) ознайомити учнів із системою загальноприйнятих способів передачі звукової мови на письмі; 2) довести необхідність практичного оволодіння орфографією; 3) сформувати в учнів сталі орфографічні уміння і навички [31].

Аналіз фахових джерел засвідчив, що на сьогодні існують різні підходи до визначення поняття орфограм та їх класифікацій. Зокрема, у ЗЗСО орфограма розуміється як «написання, що відповідає правилу орфографії і вимагає застосування цього правила та сумнівне написання, що вимагає застосування певного орфографічного правила. Або й правильне написання, в якому можна допустити помилку» [31].

Значення орфограми у становленні здобувачів освіти ЗЗСО визначається тим, що, по-перше, їх знання та уміння знаходити і пояснювати при написанні слів «поліпшує виховання орфографічної пильності, сприяє системному вивченню орфографії; по-друге − розширює коло лінгвістичних понять і знання з лінгвістики загалом; по-третє − попереджує механічне заучування орфографічних правил» [31].

Серед низки класифікацій орфограм найбільш поширеною на сьогодні є така класифікація: Буквені (в*е*сло, в*и*сокий, *Б*атьківщина) і небуквені, до яких віднесено:

1) орфограми - апостроф *(п'*ятірка*, різдвяний);*

2) орфограма - рисочка, або знак переносу *(від-не-су, во-дить)*

3) орфограма - дефіс *(лікар-хірург, давай-но);*

4 орфограми - пропуски *(раз у раз, ні до кого);*

5) орфограми - контакти *(соковмісний, зате).*

Працюючи над формуванням орфографічної компетентності учнів ЗЗСО, необхідно дотримуватися алгоритму вибору орфографічного правила, який має таку послідовність:

1. Зістав звуковий склад слова з його графічним образом.

2. Визнач, до якої частини мови належить слово, з'ясуй його значення.

3. Постав наголос, знайди в ненаголошеному складі букву, що потребує перевірки, підкресли її.

4. Добери перевірне слово (спільнокореневе або іншу форму), де б сумнівний звук став наголошеним.

5. З'ясуй назву виявленої орфограми.

6. Обґрунтуй правильність написання відповідним правилом [31].

Як засвідчив аналіз фахових джерел, на сьогодні відсутній єдиний підхід та єдина загальноприйнята класифікація орфографічних правил. До прикладу, часто використовується підхід до розподілу орфограм на групи за змістом інструкції щодо написання: 1) одноваріантні правила; 2) двоваріантні правила;
3) правила-рекомендації.

У свою чергу, одноваріантні правила**:** для однакових ситуацій - один варіант написання, до яких відносимо усі правила, побудовані на фонетичному принципі правопису . Усі фонетичні написання української мови. Двоваріантні правила містять такі орфограми, що мають варіанти написань, визначені існуванням додаткових орієнтирів, наприклад: 1) правила написання префіксів *з- (с-), пре- (при-);* 2) написання закінчень відмінкових форм іменників *–ою, -ею, -єю, -ом, -ем*; 3) правила на написання прийменників та префіксів; 4) більшість правил на написання власних назв та ін.

Отже, під час вивчення орфографії у ЗЗСО учитель повинен, насамперед, навчити дітей бачити опорні ознаки, на які слід орієнтуватися під час письма, та уміти визначати орфограми і підбирати до кожного конкретного випадку необхідне правило правопису.

Важливою є пропедевтична роботи до засвоєння орфографічних правил:

1) уміння визначити наголос;

2) уміння визначити будову слова;

3) уміння змінювати слово або добирати споріднене відповідно до інструкції [31].

З огляду на означені нами об'єкт, предмет та мету дослідження, особливу увагу зосередимо на зв'язку вивчення правопису із морфологією.

Аналіз фахових джерел засвідчив, що у шкільному мовознавстві методика вивчення частин мови ґрунтується на специфічних принципах, що усталилися в сучасній лінгводидактиці: « – вивчення частин мови у зв'язку з фонетикою, лексикою та іншими розділами; – вивчення частин мови на синтаксичній основі;– вивчення системи відмінювання частин мови і словотвору у зв'язку з орфографією; – вивчення частин мови в поєднанні з розвитком мовлення» [56,с. 146]

Методисти визначають таку послідовність роботи із іменником для формування поняття про його особливості як частини мови і які пов'язані з його правописом:

1) безпосереднє формування граматичного поняття «іменник»;

2) формування навичок правопису відмінкових закінчень;

3) уведення в словник учнів нових іменників [31].

Також у вітчизняній методичній науці на сьогодні укладена система вивчення іменника, починаючи від початкової школи. Так, у 1 класі молодші школярі засвоюють поняття «Хто? Що?», вчаться відрізняти назви предметів, істот і неістот. У 2 класі у словник учнів вводиться термін «іменник», закріплюються поняття про назви істот і неістот, та формується поняття числа: один-багато. У 3 класі учні вправляються у закріпленні понять істот і неістот, однини-множини; засвоюють поняття власних і загальних назв. У 4 класі вводиться поняття роду іменників, знайомляться із відмінками та запитаннями до них, навчаються відмінювати іменники за поданим зміна за зразком. Закріплюють поняття роду, числа, зміни за числами. Правопис іменників» [47]. У 6 класі ЗЗСО ці знання закріплюються та значно розширюються і поглиблюються, зокрема й щодо правопису.

Фахова література засвідчує існування окремих методик вивчення лексико-граматичних категорій іменника. Зокрема, методика вивчення числа іменника передбачає такі кроки:

1) спостереження за значенням слів;

2) визначення кількості предметів у словах стовпчиків;

3) висновок про показник числа іменника (смисловий і закінчення). 4)Уведення терміну однина-множина.

Розроблено перелік вправ та їх послідовність, що сприяють формуванню поняття про число іменників:

1) показ малюнків;

2) вживання слів однина/множина, лише однина, лише множина.

3) допоміжні слова: мої, вони.

Чинна методика знайомства із родами іменників передбачає: 1) використання евристичного методу (заміна іменників займенниками: він-мій; вона-моя; воно-моє);

2) застосування пояснювально-ілюстративного методу, коли (іменники розподіляють на три групи);

3) також задіюють з цією метою метод спостереження за родовими закінченнями іменників (а,я,о,0; а, я, 0; о, е, я);

4) дієвим є прийом постановки запитань до іменників (він, вона, воно).

Однією із найскладніших для запам'ятовування граматичних категорій іменника традиційно вважають його відмінювання, однак і тут укладено алгоритм, дотримування якого сприяє більш успішному усвідомленню:

1) спостереження за зміною слова в тексті;

2) формулювання запитань до іменників у різних відмінках;

3) робота із деформованими текстами, словосполученнями та реченнями і формулювання узагальнення та висновку: зміна закінчень у відмінкових формах іменника потрібна для поєднання слів у словосполучення та речення; кожне закінчення, у свою чергу, співвідноситься з певним запитанням до іменника;

4) застосування пояснювально-ілюстративного методу через виконання

завдань за таблицею [31].

Алгоритм навчання учнів порядку визначення відмінків передбачає виконання такої послідовності завдань:

1. Виділити пов'язане з іменником слово.

2. До іменника від цього слова ставимо запитання.

3. На основі поставленого запитання визначаємо відмінок, спостерігаючи за таблицею.

На закріплення умінь відмінювати іменників за відмінками також розроблено послідовність вправ:

1) навчити записувати відмінки у правильній послідовності;
2) закріпити уміння упізнавати відмінки за запитаннями;
3) навчити добирати запитання до назв відмінків;
4) навчити підбирати відмінок до питання;
5) закріпити уміння визначати відмінок за формою слова;
6) використовувати мовні ігри до теми;
7) використовувати роботу в парах для закріплення знань;
8) застосування прийому постановки запитань учнями для закріплення умінь [31].

На думку вчителів та методистів, найбільші труднощі у визначенні відмінків у здобувачів освіти виникають у таких моментах: учні плутають називний і знахідний (у формах неістот), а також не розрізняють родовий і знахідний відмінки (у назвах істот); не усвідомлюють різниці між давальним і місцевим відмінками (кому? Чому? – на кому? на чому?). Водночас, при опрацюванні форм словозміни іменників та спостереженні над способами їх творення доцільно спрямувати увагу здобувачів освіти не тільки заради збагачення словникового запасу учнів, формування у них умінь використовувати ці форми в усному та писемному мовленні, але й послуговуватися ними при вивченні відповідних орфограм: написання префіксів і суфіксів іменників, закінчення іменників чоловічого роду II відміни у родовому відмінку, жіночого роду III відміни в орудному відмінку тощо.

Погоджуємося з думкою дослідників про те, що якість та ефективність вивчення іменника, зокрема і його правопису, визначається не лише рівнем опанування учнями лінгвістичними поняттями і правилами, але й, значною мірою, від майстерності учителя-словесника, від вибраного ним дидактичного матеріалу та методичного супроводу, зокрема, методів і прийомів навчання. Зокрема, «Методичні засоби навчання мають бут лінгвістично обґрунтованими, відповідати характеру й змісту виучуваного матеріалу. Добираючи приклади, необхідно враховувати всі особливості мовних одиниць, варіювати найсуттєвіші їхні ознаки для забезпечення усвідомлення найважливіших визначальних понять» [72,с.158].

Отже, морфологія та орфографія вивчаються у тісному зв'язку, що відповідає одному із провідних принципів лінгвістичної шкільної освіти. У цілому, як свідчить аналіз фахових джерел, робота над поняттями морфологічного рівня мовної системи, зокрема щодо іменника, розглядається дієвим чинником поглиблення знань і мовного розвитку здобувачів освіти ЗЗСО. А за тієї умови, коли така робота матиме поєднання із матеріалом інших розділів, тобто здійснюватиметься з урахуванням дидактичних принципів наступності і перспективності для розв'язання конкретних завдань, засвоєння змістового компонента орфографії матиме значну ефективність та результативність.

1.2 Психологічні основи процесу формування орфографічної грамотності у здобувачів освіти

У цілому, у навчанні української мови виділяють низку психологічних чинників: «розвиток мислення учнів, увага, пам'ять,уміння бачити й сприймати мовні факти, явища в їх діалектичній єдності» [61,с.23]. Тобто, ми розуміємо, що засвоєння української мови в шкільному курсі відбувається на основі активно задіяної мисленнєвої діяльності, що включає порівнювання фактів, операції синтезу, аналізу, узагальнення, конкретизації та абстрагування.

Безпосередньо під психологічними основами формування орфографічної грамотності здобувачів освіти ЗЗСО розуміють «структуру орфографічної дії як розумової, яка проходить шлях від усвідомлення до повної автоматизації» [58], тобто, правописна навичка є кінцевим продуктом низки мисленнєвих операцій, які є наслідком усвідомленого та багаторазового повторення «взаємозумовлених психофізіологічних актів, що мають місце під час письма» [58].

Мета засвоєння правил орфографії у ЗЗСО полягає у формуванні у здобувачів освіти «відносної орфографічної грамотності, тобто вміння правильно використовувати графічні засоби згідно з правилами правопису» [51]. Сама грамотність є уміннями відтворювати усне мовлення під час письма у відповідності до правописних правил за посередництва графічних знаків, тобто, букв, дефісу, пропусків та контакту, і існує у двох видах: абсолютній і відносній.

Орфографічна грамотність у здобувачів освіти ЗЗСО у фахових джерелах із психології асоціюється із сформованими і доведеними до автоматизму орфографічними уміннями, котрі, у свою чергу, є свідомими орфографічними діями, в основі яких глибоке усвідомлення орфограм і правил, та уміння їх використовувати у потрібних місцях. Тобто, таким є шлях умінь до навичок: через автоматизацію дій учнів, адже передаючи в писемній формі своє мовлення, особа «менше за все замислюємося над орфографією» [58].

Мисленнєві операції із пригадування та пошуку правила задіюються лише тоді, коли відбувається зустріч у процесі навчання чи у позанавчальній діяльності, оскільки саме так відбувається використання свідомо сформовані навички і способи дій. На сьогодні психологічна наука визнає лише два шляхи набуття правописних навичок, один із яких передбачає повільний шлях через багаторазове механічне списування, тобто, це шлях чуттєвий, інтуїтивний, що не виключає «природної грамотності в певної частини учнів» [58].

Інший шлях набуття орфографічної грамотності можливий лише при активному використанні мислення на основі виконання спеціальних вправ, завдань, орфографічного аналізу. Цілком зрозуміло, що саме він є більш науковим та

ефективним і, по суті, ілюструє процес набуття орфографічної грамотності: усвідомлення орфографічних правил, які є квітесенцією низки фонетичних, лексичних, словотвірних розумінь слів як мовних одиниць, а також уміння ці знання використовувати.

Становленню орфографічної правильності письма учнів ЗЗСО сприяє увага з боку вчителів-словесників до розвитку їхньої орфографічної пам'яті, формування правописної пильності, мовленнєвого слуху, якості навичок виконання орфографічних аналізу та ін. У цілому, на думку фахівців, навчання орфографії у ЗЗСО має виконуватися у трьох напрямах: 1) ознайомити здобувачів освіти із системою загальноприйнятих способів передачі звукової мови на письмі; 2) переконати здобувачів освіти у важливості та необхідності практичного оволодіння орфографією; 3) сформувати у них сталі орфографічні уміння та навички [16].

Отже, знання психологічних особливостей учнів ЗЗСО є необхідною умовою для вчителя-словесника у справі формування правописних умінь здобувачів освіти.

Процес формування орфографічної грамотності здобувачів освіти ЗЗСО відбувається упродовж чотирьох умовних періодів і є систематичним та неперервним. Так, перший період співпадає із навчанням у початковій школі і займає 1-4 класи.

Другий умовний етап співпадає із навчанням у 5-7 класах і охоплює дітей такої вікової категорії, для якої характерними є зміна домінування образного та конкретного мислення на абстрактне із високою емоційною вразливістю.

Третій період припадає на 8-9 класи, а четвертий, відповідно − на 10-11. Кожен етап супроводжується специфічними змістом навчального матеріалу та методикою. Зокрема, для другого етапу, куди входить аналізований нами 6 клас, характерними є системна робота із формування орфографічної навички, що включає усвідомлене засвоєння низки ключових правил правопису, на основі яких, власне, і засвоюються ключові орфограми.

У цілому, на думку М.Пентилюк, у мовній освіті здобувачів освіти ЗЗСО упродовж одинадцяти років для цих чотирьох етапів вивчення орфографіє є характерними такі особливості: на першому етапі (1–4 класи) закладаються основи

орфографічної грамотності і вміння передавати звуки мовлення під час письма літерами на основі розуміння частин слова; формуються такі орфографічні навички: вживання апострофа і знака м'якшення у загальновживаних словах; написання ненаголошених [е], [и], глухих та дзвінких приголосних у різних частинах слів. Упродовж першого етапу формування орфографічних навичок здобувачі освіти повинні засвоїти майже всі особливості графіки під час написання слів: відтворювати звукову форму слів, правильно записувати їх.

Другий етап формування орфографічних навичок здобувачів освіти, що співпадає із навчанням у 5-7 класах ЗЗСО, М.Пентилюк називає «визначальним етапом у роботі з орфографії» [56,с.176]. Саме у цих класах відбувається засвоєння основних орфограм і правил правопису, та «формуються основи відносної орфографічної грамотності учнів» [56,с.176]. У 8 класі під час вивчення синтаксису відбувається повторення, закріплення та удосконаленням правописних умінь учнів.

На період навчання у старших класах відведено етап «поглиблення, узагальнення, систематизації знань із орфографії, удосконалення орфографічних навичок у зв'язку з виконанням письмових робіт, а також під час поглибленої роботи над орфографією та пунктуацією» [56,с.176].

В основу української орфографії покладено чотири принципи: фонетичний, морфологічний,, історичний (або традиційний) та смисловий (або розрізнювальний), і саме у відповідності з ними повинен відбуватися процес відбувається вивчення та запам'ятовування правописного матеріалу.

Основою орфограм є фонетичні особливості, котрі вимагають для їх використання при навчанні учнів ЗЗСО чіткого розуміння звукового складу української мови. На другому місці за значенням знаходяться графічні особливості, що демонструють зв'язок букв із фонетичними особливостями
мови. Важливим є також розуміння фонематичних особливостей мови, через які пояснюються морфонологічні чергуваннями фонем, «словотворчі, зумовлені написанням значущих частин слова, семантичні, що характеризуються лексичним значенням окремих слів і словотворчих фонем [67,с.5].

Водночас методисти та вчителі-словесники наголошують, що саме орфографія, тобто формування навичок грамотного письма у здобувачів освіти ЗЗСО, є найскладнішим із завдань у шкільному мовознавстві. Часто учні демонструють на практиці невміння знаходити і пояснювати вивчені орфограми за допомогою орфографічних правил, не уміють грамотно записувати слова навіть із тими орфограмами, які мали бути засвоєні за програмними вимогами, у них не сформовані уміння оперувати необхідними фонетико-орфоепічними, словотвірними, граматичними знаннями й уміннями для вибору необхідного у конкретній ситуації орфографічного правила.

Завданням учителя-словесника у ЗЗСО є озброїти здобувачів освіти основою орфографічної грамотності, яку розуміємо як «уміння співвідносити фонетичний і графічний образи слова, позначати звуки слова відповідними буквами без їх пропусків, замін та перестановок» [40,с.31-31].

До основних психологічних чинників становлення правописних навичок насамперед відносять закономірності аналітико-синтетичної діяльності головного мозку, а тому психологи та педагоги [51]. Основою орфографічної навички є поетапне формування правописних умінь, побудоване «із певних орфографічних дій, виконання яких забезпечується системою вправ, що використовуються залежно від змісту мовного матеріалу» [25].

На думку психологів, глибина та міцність орфографічних навичок визначається рівнем засвоєння змісту орфограм в процесі формування умінь, а безпосередньо домінування фонетичного принципу в українському правописі значно допомагає усвідомленому формуванню орфографічних навичок в учнів. Проте, у цілому, процес формування, закріплення та автоматизації орфоепічної навички є складним і тривалим у часі, а також підпорядковується певним особливостям аналітико-синтетичної діяльності головного мозку учнів певної вікової категорії.

Зокрема, психологи автоматизацію орфографічних правописних навичок учнів ЗЗСО називають тривалим та поступовим процесом, що містить в собі перехід від «розгорнутого процесу суджень і умовиводів до згорнутого процесу, під час якого

ланцюг логічних операцій скорочується, поступово ведучи до моментального виконання дії» [51].

З точки зору вікової фізіології здобувачів освіти психологи утворення вторинно автоматизованої дії у напрямку формування сталої орфографічної навички розуміють як «поступове зниженням збудженості в ділянках кори півкуль головного мозку, яке досягається шляхом зміцнення нервових зв'язків через повторення дії» [51].

Отже, ми розуміємо цей процес так: якщо на початкових етапах формування орфографічної навички визначені частини півкуль головного мозку перебувають у стані збудження, то надалі, у процесі закріплення навичок правопису, такі ж подразнення повторюються, однак щоразу рівень збудження стає меншим. У певний час наступає гальмування при і, «нарешті, орфографічні дії виконуються ними в загальмованому стані; активними стають інші ділянки мозку, що виконують інші важливі дії» [39, с.173-174].

Оскільки формування орфографічних навичок відбувається за умови активного використання слухових (кожна фонема передається певним графічним знаком) та зорових аналізаторів (орфограму учень сприймає на письмі), а також при активній дії кінестетичних відчуттів (задіяні водночас і мускульні зусилля органів мовного апарату, і органів, задіяних для написання графем). Тому цілком зрозуміло, що у процесі формування орфографічних навичок активно задіяні усі види пам'яті: слухова, зорова, кінестетична й моторна, кожна з них виконує свою функцію.

Так, для тренування слухової пам'яті – одного із важливих складових орфографічних навичок, функція якої полягає у запам'ятовуванні правильного вживання фонем у морфемах, доцільно використовувати різні диктанти, спрямовані на запам'ятовування написання.

Різноманітні види списування, зокрема й із словників, є умовою розвитку зорової пам'яті, котра, у свою чергу, є також вагомими чинником формування та закріплення орфографічних навичок. У цій справі також важливим є письмо на слух.

Основою кінестетичної пам'яті є поскладове промовляння слів, написання яких відповідає орфографічним нормам, і яке сприяє закріпленню фонемного образу

слів у рухах мускулів органів мовлення. На думку фахівців-психологів, найбільш дієво кінестетична пам'ять використовується при написанні слів за історичним принципом правопису.

Багаторазове вправляння здобувачів освіти у написанні одного й того ж слова сприятиме розвитку ще одного виду пам’яті, яка має значення для формування орфографічної навички – моторної.

Водночас учитель-словесник повинен пам’ятати поради психологів про те, що усі ці види пам’яті мають бути розвинені і працювати в комплексі для досягнення результату, оскільки кожна із них окремо узагалі не може бути задіяна.

Наголошують психологи також на тому, що якість формування орфографічних навичок у здобувачів освіти ЗЗСО цілковито залежить від інтеграції знань із інших розділів мовознавства: фонетики, орфоепії, словотвору, морфології, синтаксису. А до переліку основних орфографічних умінь, які формуються на основі такої інтеграції, віднесені навички: відшуковувати орфограми в словах, правильно записувати слова із засвоєними орфограмами, володіти навичками виправляти знайдені в тексті орфографічні помилки.

На думку психологів, серед перерахованих умінь найбільш суттєвий уплив на формування орфографічних умінь відведено саме навичками віднаходити орфограми у словах, уміння їх помічати, виділяти та пояснювати. Таке уміння має назву «орфографічна пильність», а на його основі, власне, і формується основне орфографічне уміння, необхідне для здобувачів освіти ЗЗСО - правильно записувати слова із вивченими орфограмами. Тому зусилля учителів-словесників мають бути максимально спрямовані і на розвиток орфографічної пильності, і на уміння виділені помилки виправляти із задіюванням якостей самоконтролю.

Найбільші труднощі здобувачі освіти ЗЗСО відчувають під вибору правильного написання і, особливо, пошуку необхідного правила, що, на думку фахівців, залежить від особливостей деяких слів (чергування звуків, переносне значення, граматична омонімія), а також наявністю винятків [8, с.19].

У цілому, на основі аналізу фахових джерел ми розуміємо погляди психологів про те, що процес засвоєння орфографічних норм у ЗЗСО не перебуває виключно у рамках засвоєння певних знань та умінь, тобто, головним завданням з формування правописних умінь у здобувачів освіти ЗЗСО є «формування орфографічних навичок, тобто здатності дотримуватись орфографічних нормбез участі свідомого контролю» [2,с.51-52].

Ми проаналізували різні підходи учених-психологів та методистів щодо розуміння основного поняття шкільного курсу орфографії – орфографічної навички, серед яких нам найбільше імпонує її розуміння як «сукупності автоматизованих компонентів орфографічних дій учнів» [51], де орфографічній дії, у свою чергу, притаманна така складова: 1) виділення з мовного писемного потоку слова із орфограмою; 2)з'ясування складу дій із перевірки орфограми: використання правила, аналогій, словникових статей; 3) використання кількох способів для перевірки орфограми; 4) написання слова [51].

Виділено умови, дотримання яких значно сприятиме ефективності орфографічної дії учнів: 1) посилена увага з боку вчителя-словесника до розвитку у здобувачів освіти орфографічної пильності та мовленнєвого слуху; 2) глибоке засвоєння орфографічних правил; 3) відточення умінь використовувати орфографічними правилами на фоні умінь виділяти будову слова, «його граматичну форму, швидко й легко добирати слова для зіставлень тощо» [51]. Усі визначені складові та умови їх виконання підпорядковуються головній меті вивчення орфографії у ЗЗСО, яка полягає в «максимальній автоматизації письма» [51].

Сучасні психологи та педагоги виділяють також низку загальнодидактичних принципів, на яких базується вивчення орфографії у ЗЗСО: науковості, проблемності, зв'язку теорії з практикою, але дія яких значно підсилюється врахуванням спеціальних лінгво-дидактичних принципів навчання: пізнавально-практичної спрямованості навчання, правильної організації роботи над орфографічними помилками, комунікативної спрямованості навчання мови, а також власне методичними принципами, які базуються пов'язуються на тісному «зв'язку навчання

орфографії з граматикою та фонетикою української мови; свідомості та автоматизму у навчанні орфографії; зв'язку навчання орфографії з розвитком зв'язного мовлення; зіставлення звука і його фонетичного оточення; зіставлення семантики слова і структури слова» [51].

Дещо розширює перелік основних дидактичних і методичних принципів навчання правопису здобувачів освіти ЗЗСО Н.Бондаренко, виділяючи серед них такі: «єдності навчання, виховання і розвитку, мовленнєво-мисленнєвої активності, науковості, функціональності, системності, усвідомленості, доступності, модельованого оволодіння мовою, текстоцентризму, врахування внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків, наступності й перспективності, взаємозв'язаного навчання видів мовленнєвої діяльності та ін.» [8, с.8].

Серед основних методів та прийомів, що впливають на ефективність формування орфографічних навичок здобувачів освіти ЗЗСО виділяють словесні (розповідь, пояснення); бесіду; спостереження і аналіз мовних явищ;та метод вправ.

Найбільш розповсюдженими є словесні методи, що, по суті, є зв'язним усним поясненням орфограм і правил, що супроводжується доречними прикладами, ілюструючи їх на дошці.

Великий потенціал у справі засвоєння орфографічної норми має бесіда, що криється у залученні здобувачів освіти до активної розумової діяльності. Однак її організація та проведення передбачає значної підготовки від учителя, оскільки результат такого методу цілковито залежить від того, наскільки раціонально та методично доцільно побудована бесіда із учнями. Лише такі бесіди можуть викликати у здобувачів освіти уміння використовувати мову, удосконалювати мовленнєві можливості, увагу, уяву, мислення, пам'ять, загальну пізнавальну активність.

Одним із найбільш ефективних методів у напрямку розвитку умінь самостійного набуття та закріплення знань, зокрема й формування орфографічної норми, є спостереження та аналіз мовних явищ, ефективність якого значно зростає на фоні поєднання їх із елементами проблемного навчання.

Безпосередньо спостереження як метод вивчення орфографії передбачає роботу із значним обсягом мовного матеріалу, а за допомогою вчителя здобувачі освіти повинні вникнути у особливості того чи іншого правила правопису, уміти робити висновки та узагальнення, а також уміння пояснювати кожен конкретний приклад. Тобто, метод спостереження передбачає оволодіння низкою мисленнєвих операцій: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, виділення спільного та головного, визначення та пояснення причинно-наслідкових зв'язків, узагальнення, конкретизація та ін.

Ефективним при формуванні орфографічних навичок є метод пошукового засвоєння знань, базований на прийомах розв'язання здобувачами освіти низки проблем або проблемних ситуацій, а також використання сформованих правописних знань та умінь у не зовсім звичних ситуаціях. Умовами виникнення таких проблемних ситуацій є невідповідність між наявними знаннями та уміннями та складністю поставленого завдання і, відповідно, потребує пошуку додаткової інформації з різних джерел. Така невідповідність спрямована на активізацію пізнавального інтересу здобувачів освіти, підвищення рівня емоційного ставлення до виучуваного матеріалу, оптимізацію волі у пошуках можливості зрівняти невідповідність між рівнем знань про правила правопису і практичними завданнями з теми, учень змушений відшуковувати нові знання і способи дій із їх використання.

Проте, як свідчить аналіз фахових джерел та педагогічного досвіду, найбільш активно учителі-словесники при виробленні орфографічних навичок у здобувачів освіти ЗЗСО використовують метод вправ, що передбачає виконання низки «послідовних дії та операцій,які виконуються багаторазово з метою набуття необхідних практичних умінь і навичок» [51].

Один із провідних вітчизняних методистів-науковців у галузі шкільного вивчення мови М.Вашуленко зауважує, що окрім засвоєння орфографії через виконання системи вправ, зокрема й на списування, а також різних видів диктантів, учитель не повинен забувати про те, що орфографічні уміння учнів також поглиблюються і закріплюються під час роботи над помилками [40,с.31-32]. У

цілому, орфографічні дії учнів є, насамперед, зверненням до правила написання за умови упізнання в слові орфограми, у разі усвідомлення факту наявності орфограми в слові, і відбуваються вони у два етапи : постановка орфографічної задачі (знаходження орфограми) та її розв'язання (вибір письмового знака відповідно до правила правопису) [58].

У психології такі дії отримали назву «орфографічних задач», розв’язання яких потребує звернення до пошукових та проблемних методів і прийомів навчання учнів, які у своїй структурі мають місити такі дії: сформульоване самим здобувачем освіти запитання, самостійний або з подачі учителя пошук умов виконання задач, дотримання черговості дій і, бажано, успішне виконання та перевірка якості виконання. Тобто, особливі труднощі при таких діях пов’язуються саме з тим, що здобувачі освіти самі для себе їх будують, виконуючи у цей час письмові завдання чи вправи, а умовою задачі є знайдена ними орфограма, на пошук якої зовсім мало часу.

Фахівці-психологи визначили перелік факторів, які значно прискорюють процес вирішення орфографічних задач: «якісне засвоєння мовних знань;розвинуте мовлення, зокрема, багатий лексичний запас;сформовані аналітико-синтетичні вміння фонетичного, графічного, словотвірного та граматичного характеру;необхідний рівень орфографічної пильності;швидкість виконання розумових операцій[58]. Виділено також послідовність дій, дотримання яких сприяє ефективному розв’язанню орфографічних задач здобувачами освіти. Дуже важливо під час формування орфографічної грамотності довести його до автоматизму: 1) знайти, розпізнати орфограму; 2)визначити її тип; 3) накреслити спосіб розв'язання задачі; 4) визначити послідовність «кроків» розв'язання задачі; 5) виконати дії згідно з алгоритмом; 6)написати слово правильно[58]. Тобто, перші і друга операції відповідають постановці орфографічної задачі, а інші – спрямовані на її розв’язання.

Отже, для вироблення орфографічної грамотності в здобувачів освіти ЗЗСО необхідно виробити у них уміння: 1) бачити орфограми; 2) виділяти орфограми і знаходити необхідне правило правопису; 3) володіти алгоритмом розв'язання орфографічних задач; 4) володіти навичками орфографічного самоконтролю.

У формуванні орфографічних умінь і навичок у здобувачів освіти виділяють кілька етапів: 1) мотиваційний, який полягає у потребі володіння писемним мовленням та використанні орфограм для дотримання норм правопису і, відповідно, вирішення орфографічних задач; 2) орієнтовний, який характеризується визначенням шляхів розв'язання орфографічних задач (володіння алгоритмом їх вирішення); 3) виконавський (або операційний), що полягає в закріпленні використання алгоритму до кожної орфограми та в уміннях оптимізувати алгоритм, зведення його до автоматизму під час багаторазового використання; 4) контрольно-оцінний етап, під час якого у здобувачів освіти спостерігається повний автоматизм орфографічної дії, підкріплений самоконтролем та самоперевіркою, а правила практично не використовуються, або переважно під час самоконтролю, тобто, на цьому етапі письмо набуває повної автоматизації поступова відмова від застосування правил; б) вільне автоматизоване письмо в різних життєвих ситуаціях, концентрація уваги лише на змісті висловлювання, використання правил лише з метою самоконтролю й корекції.

Отже, процес формування орфографічного уміння, яке поступово повинне перейти в автоматизовану навичку правильного письма будується на основі «ланцюжка тимчасових зв'язків-асоціацій» [58], цей процес є досить тривалим, що, визначається особливостями людської пам’яті, що не лише оперує механізмом запам’ятовування та відтворення, але й поступовим забуванням. Беручи до уваги таку психологічну основу вивчення орфографії, науковці та методисти наголошують на необхідності постійної корекції орфографічних навичок здобувачів освіти ЗЗСО на основі такого механізму послідовних обов’язкових дій: «1) спостереження й аналіз лексеми з неправильно вжитою орфограмою; 2) зіставлення з нормативним написанням літературної мови; 3) виконання аналітичних вправ для запобігання правописних відхилень; 4) виконання орфографічного розбору; 5) конструювання слів за поданими моделями; 6) утворення граматичних форм; 7) творчі вправи, що передбачають складання зв’язних текстів; 8) вправи-редагування, вправи-переклади; 9) диктанти; 10) списування [56,с.178].

Головною умовою ефективного формування орфографічної грамотності здобувачів освіти ЗЗСО на основі визначення механізму психологічних основ формування правописних умінь визначено свідоме засвоєння «учнями важливих теоретичних положень українського правопису, розуміння орфограми як специфічно правописного явища в інших явищах письма, знання основних принципів правопису, свідомого ставлення учнів до звукової форми слова, а відтак співвідношенням між вимовою та написанням, між правилами та їх обґрунтуванням» [56,с.178].

Основні поняття і терміни, пов'язані з розумінням орфографії, ми винесли в додаток А.

Можемо підсумувати :психологічними основами процесу формування орфографічної грамотності у здобувачів освіти ЗЗСО виділені такі: 1) обов'язкове врахування психологічних основ формування орфографічної навички, якими є розвиток слухової, зорової, кінестетичної, моторної пам'яті у здобувачів освіти ЗЗСО; 2) дотримання визначених науковцями умов та принципів навчання орфографії; 3) вибір доцільних методів навчання та їх комбінація.

1.3 Аналіз шкільних програм та підручників для 6 класу щодо порушеної проблеми

Інструктивно-методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році [24,с.17] засвідчують, що цьогоріч вивчення української мови у 6 класі ЗЗСО здійснюватиметься за навчальною програмою, затвердженою наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 № 804. Отже, саме цю програму ми обираємо для нашого аналізу щодо змісту орфографічного матеріалу, винесеного для вивчення у 6 класах ЗЗСО.

Для аналізу орфографічного матеріалу, винесеного для вивчення у 6 класі ЗЗСО, ми обрали підручники, рекомендовані на вебсайті ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти», який на 2022/2023 н.р. затвердив чотири підручники, рекомендовані

МОН України [24,с.17]. Отже, відповідно до наведеного на сайті переліку нашому аналізу підлягали чотири чинних підручники, три із яких видані у 2014 р. (авторства О.Глазової [14], авторського колективу С.Єрмоленка, В.Сичова, М.Жук [20], підручник В.Заболотного та О.Заболотного [21]) та підручник 2020 р. авторства В.Заболотного та О.Заболотного [22].

Означені підручники є таким видом навчальної літератури, основна мета і завдання якого полягають у трансляції теоретичних знань і їх закріплення на основі виконання завдань та вправ різного виду діяльності у відповідності до Державного стандарту галузі та вимог навчальної програми з предмета із орієнтацією на вікові особливості учнів та є побудованими із урахуванням «предметної концепції навчання» [40,с.11].

Звичайно, на фоні глибинних процесів демократизації процесів вітчизняної освіти з'являється багато видів навчальної літератури (посібників, збірників вправ та завдань, методичних рекомендацій, авторських підручників без грифу МОН тощо), проте саме підручник як явище поліфункціональне залишається на сьогодні основним засобом навчання здобувачів освіти ЗЗСО. Саме на підручники покладається завдання із реалізації інформаційної, розвивальної, виховної, мотиваційної функції засобів навчання у ЗЗСО.

Зокрема, інформаційна функція підручника «Українська мова» для 6 класу проглядається через наповнення навчального матеріалу лінгвістичними знаннями, поданими із дотриманням загальнодидактичних принципів доступності, науковості і системності.

Зокрема, принцип доступності насамперед проявляється через урахування вікових особливостей молодших підлітків, адже лінгвістичні поняття формуються та закріплюються на базі аналізу конкретного емпіричного матеріалу, цікавих фактів зі сфери української мови, частин мови, їх творення і правопису.

Водночас, аналізуючи зміст означених нами шкільних підручників для 6 класу, ми усвідомлюємо, що кожен автор, підбираючи, зокрема, орфографічний матеріал, не виявляє цим лише самоціль. Значна увага відводиться методичним рекомендаціям

та вказівкам, які сприяють успішному його аналізу опрацюванню, систематизації, усвідомленню, закріпленню і формулюванню узагальнень та висновків, на які спрямовані поради, приписи, низка орфографічних та граматичних правил, які сприяють загальній меті із засвоєння правопису – формуванню орфографічної грамотності.

Реалізація інформаційної функції аналізованих підручників з української мови, відбувається при вивченні орфографічних правил під час вивчення іменника, на наш погляд,через наповнення їх змісту не лише знаннєвим матеріалом (тобто – не лише правилами), але й різноманітними видами діяльності, які сприяють його засвоєнню у руслі особистісно орієнтованого навчання. Так, поданий у підручниках орфографічний матеріал покликаний не лише сприяти формуванню міцних умінь і навичок із правопису іменників, але й вимагає активного використання широкого кола загальнонавчальних умінь та навичок, які сприяють усвідомленому закріпленню навчального орфографічного та граматичного матеріалу. До прикладу, шестикласників на мовному матеріалі із правопису іменників вчать запам’ятовувати, виділяти головне, порівнювати, класифікувати, знаходити необхідні правила, робити певні узагальнення та висновки.

Також ми можемо зробити висновок на основі аналізу усіх чотирьох підручників з української мови, рекомендованих на сьогодні МОН до використання у 6 класі ЗЗСО, що більшість завдань і вправ, уміщених у них авторами під час засвоєння правописних правил у руслі вивчення теми «Іменник», спрямовані не лише на репродуктивне відтворення знань, але й на розвиток творчості та нестандартного, креативного мислення, активне запам’ятовування та використання набутих знань. До прикладу, вправа 208 у підручнику О.Глазової містить загадки, відгадками яких є іменники [14,с.100]. Вправа 201 має пізнавальний зміст про символ Києва [14,с.96].Вправа 260 здобувачі освіти знайомляться із приказками та прислів’ями, що є філософським узагальненням народної мудрості [14,с.122].

Оскільки місце буквених орфограм в іменниках переважно у в морфемах, то цілком зрозуміло, що їх вивчення опиратиметься на тісні зв’язки із цим розділом

шкільного мовознавства, оскільки потребує актуалізації знань про афікси (префікси, суфікси), про корені та закінчення. Для небуквених орфограм характерне розміщення на межі частин слова, а безпосередньо в іменників – між двома коренями, що також вимагатиме зв'язку із поняттями будови слова.

Для підручника авторства О.Глазової характерною є наявність значної кількості вправ на визначення орфограм у багатьох розділах. Наприклад, під час виконання вправи № 6 із теми «Краса і багатство української мови» шестикласникам пропонують вставити в слова пропущені букви [14,с.7]. Аналогічні завдання із правопису поставлені до вправ №63, 66 та 67, що виконуються під час вивчення теми «Групи слів за їх походженням», але тут воно конкретизовано і зведено до пояснення конкретних орфограм «позначте в словах орфограму «літери *и-і* в іншомовних словах» [14, с.37-38]. До вправи №196, яка виконується під час вивчення теми «Написання слів із *пів-, напів-* », містить завдання : «позначити орфограми «подвоєння літер та апостроф». Обґрунтувати написання слів» [14 , с.93].

Про важливість вивчення орфографії як розділу мовознавства заявлено в завданнях вивчення дисципліни у програмі з української мови : «ознайомлення з мовною системою й формування на цій основі базових лексичних, граматичних, стилістичних, орфоепічних і правописних умінь і навичок; здатності учня до аналізу й оцінки мовних явищ і фактів» [64].

Не викликає сумніву також важливість володіння правописними орфографічними нормами і в реалізації інформаційно-цифрової компетентності здобувачів освіти, яка передбачає, серед низки інших умінь та знань, уміння «грамотно й безпечно комунікувати в інформаційному просторі» [64]. Тобто, поняття «грамотно» цілком справедливо враховує і орфографічну грамотність спілкування, зокрема й письмового мовлення.

Аналіз програми з української мови для 6 класу ЗЗСО щодо наявності матеріалу з вивчення орфографії ми винесли у таблицю 1.1.

Таблиця 1.1

№ теми	Назва теми і зв'язок з іншими розділами мовознавства	Мовна змістова лінія	Мовленнєва змістова лінія	Очікувані результати навчальної діяльності	Кількість годин, виділених на вивчення теми
2	Повторення, узагальнення й поглиблення вивченого	Основні орфограми та пунктограми (*за вибором учителя*)			2
5	Словотвір. Орфографія	Зміни приголосних при творенні слів: іменників із суфіксом *-ин(а)* від прикметників на *-ський, -цький*; буквосполученням *-чн- (-шн-).* Зміни приголосних при творенні іменників із сполуками *-ств(о), -зтв(о), -цтв(о).* Складні слова. Сполучні *о, е* в складних словах. Творення складноскорочених слів. Правописскладних слів разом і через дефіс, написання слів з пів-; правопис складноскорочених слів.	Створення допису до шкільного веб-сайта про українських меценатів з використанням складних слів (наприклад: *добродій, милосердя, життєпис, благодійність*).	утворює й використовує складноскорочені слова у власному мовленні, правильно узгоджуючи їх із прикметниками й дієсловами; знаходить, пояснює й виправляє орфографічні помилки на вивчені правила; користується орфографічним словником.	9+1
6	Морфологія. Орфографія	Граматична помилка, умовне		помічає та виправляє	1

		позначення її (*практично*).		граматичні помилки в реченнях.	
7	Іменник.	Велика буква та лапки у власних назвах Букви *-а (-я), -у (-ю)* в закінченнях іменників чоловічого роду другої відміни. Особливості написання іменників у кличному відмінку. Написання й відмінювання чоловічих і жіночих прізвищ, імен по батькові, Не з іменниками. Букви *е, и, і* в суфіксах *-ечок, -ечк, -ичок, -ичк, -інн(я), -ення(я), -н(я), -инн(я), -ив(о), -ев(о).* Правопис складних іменників (*повторення й поглиблення*).	Редагування речень (текстів), що містять абревіатури, з акцентуванням уваги на визначенні роду абревіатур та узгодженні їх з іншими словами в реченні (ЗНО, ІКТ та ін.)	знає й пояснює написання й відмінювання чоловічих і жіночих прізвищ, імен по батькові, *не* з іменниками, написання іменників-власних назв, правопис суфіксів іменників. виявляє закономірності у правописі відмінкових закінчень іменників певної відміни та іменників, що мають лише форму множини; визначає в іменниках вивчені орфограми; помічає й виправляє граматичні та орфографічні помилки, обґрунтовує написання вивченими правилами;	20

				користується орфографічним словником.	
11	Повторення в кінці року. Лексикологія. Фразеологія. Словотвір та орфографія. Морфологія й орфографія.		Знаннєва складова знає основні орфограми у вивчених частинах мови; знаходить у тексті й характеризує за граматичними ознаками вивчені частини мови; правильно використовує їх у власному мовленні;	Написання речень і текстів з поясненням написання слів та вживання розділових знаків	4

[Укладено автором].

Отже, як свідчить аналіз навчальної програми для 6 класу ЗЗСО, серед п’яти типів орфограм, які виділяють в залежності від графічних засобів і всі із яких використовуються на письмі (орфограми-букви; орфограми-контакти (написання разом); орфограми-дефіси; орфограми-пробіли (написання окремо); орфограми-риски (знак переносу) [64], уводяться під час вивчення іменника. Їх перелік ми винесли в узагальнювальну таблицю 1.2.

Типи орфограм, які вивчаються у 6 класі ЗЗСО під час вивчення теми «Іменник»

Таблиця 1.2

	Типи орфограм	Зміст навчального матеріалу	Кількість орфограм
1	орфограми-букви	1) зміни приголосних при творенні іменників із суфіксом – ин (а) від прикметників на *–ський, -цький;* 2) випадки чергування приголосних буквосполучень *-чн- (-шн-);* 3) зміни приголосних при творенні іменників із сполуками *-ств(о), -зтв(о), -цтв(о);* 4)велика буква у власних назвах; 5)букви *-а (-я), -у (-ю)* в закінченнях іменників чоловічого роду другої відміни; 6) особливості написання іменників у кличному відмінку; 7) написання й відмінювання чоловічих і жіночих прізвищ, імен по батькові; 8)букви *е, и, і* в суфіксах *-ечок, -ечк, -ичок, -ичк, -інн(я), -ення(я), -н(я), -инн(я),* *-ив(о), -ев(о)* іменників	8
2	орфограми-контакти (написання разом)	1)сполучні *о, е* в складних словах; 2) творення складноскорочених слів; 3) правопис складних слів разом; 4) правопис складноскорочених слів; 5) написання іменників з *пів-, напів-*	5
3	3) орфограми-дефіси;	1) Правопис складних іменників через дефіс	1
4	орфограми-пробіли (написання окремо);	1)написання іменників з *пів-*; 2) не з іменниками	2

5	5) орфограми-риски (знак переносу)	-	-

[Укладено автором].

Як свідчить аналіз типів орфограм за навчальною програмою з української мови, чинною на 2022/2023 н.р., найбільше орфограм за темою «Іменник» у 6 класі ЗЗСО є буквеними (8); 5 – орфограми-контакти; 2- орфограми пробіли.

Отже, проведений аналіз чинної програми з української мови для 6 класу ЗЗСО засвідчує граматичну спрямованість правописного матеріалу, оскільки відомості з орфографії здобувачі отримують у процесі вивчення частин мови і зокрема й іменника.

Отримуючи відомості про іменник, шестикласники засвоюють правила написання власних назв, відмінкових закінчень, складних іменників, частки *не* з іменниками тощо. Така інтеграція орфограм із граматичними відомостями покликана сприяти формуванню системних знань із правопису, які , власне, і підсилюються граматичним матеріалом.

РОЗДІЛ 2.
ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ ТА ПРИЙОМІВ НАВЧАННЯ ДЛЯ УСПІШНОГО ФОРМУВАННЯ ОРФОГРАФІЧНИХ НАВИЧОК У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ІМЕННИК» У 6 КЛАСІ

2.1 Застосування пояснювально-ілюстративного та проблемно-пошукового методів для засвоєння правопису великої літери у власних назвах

Методисти та науковці, а також учителі-практики одностайні в розумінні того, що будь-які уміння та навички, зокрема й у сфері правопису, можливо сформувати та закріпити лише на основі «наполегливої й цілеспрямованої роботи, у межах певної методичної системи, за допомогою оптимального поєднання спеціальних методів і прийомів» [16].

Не викликає заперечення факт, що здобувачі освіти у ЗЗСО досить багато часу витрачають на вивчення правил правопису, однак результати такої роботи, як свідчить досвід, досить часто є далекими від бажаного, адже кожен учитель-словесник зустрічається із ситуацією, коли учень знає орфографічні правила, однак не уміє писати грамотно і що, у свою чергу, що свідчить про значний розрив між знаннями, уміннями й навичками здобувачів освіти ЗЗСО.

Серед основних причин такої невідповідності між знаннями та уміннями їх застосовувати при написанні слів, виділяють такі: 1) «невміння учнів застосовувати на практиці здобуті знання, відсутність навичок самоконтролю, орфографічної пильності» [39,с.217].

Однак нас у руслі обраного предмета дослідження нас, насамперед, цікавить переважно навчальний матеріал, методи та прийоми його подачі. Також, оскільки правила правопису у навчальних посібниках видаються важкими для розуміння та запам’ятовування, тому й набуті раніше знання вимагають закріплення шляхом виконання вправ і завдань, які б мали позитивний вплив на підвищення рівня правописної грамотності учнів.

На основі характеристики пізнавальної діяльності здобувачів освіти у ЗЗСО з точки зору їх самостійності та рівня прояву пізнавальної активності методи навчання у вітчизняній педагогіці прийнято розподіляти на кілька груп: пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, проблемного викладу, частково-пошукові і дослідницькі. Водночас кожен із цих груп методів має вияв у словесній, наочній та практичній формах подачі на уроці навчального матеріалу.

Звернувшись до результатів статистики, ми отримали таку інформацію щодо найбільш часто використовуваних методів навчання правопису у ЗЗСО: на основі анкетування, проведеного відділом навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України 2021 р., 55,6 % від опитаних учителів ЗЗСО використовують переважно ті з них, які класифікуються за рівнем пізнавальної діяльності здобувачів освіти (пояснювально-ілюстративний, частково-пошуковий, репродуктивний, дослідницький та проблемний) [18, с.82]. За способом взаємодії здобувачів освіти та учителя найбільш часто застосовуються такі методи: слова вчителя, бесіди, спостереження над мовними явищами, робота з підручником, метод вправ[17,с.82].

На основі аналізу фахових джерел та педагогічного досвіду учителів-словесників сформована думка про те, що у більшості випадків вибір певного прийому або методу навчання орфографії у ЗЗСО переважно визначається поєднанням кількох умов: «темою уроку, віковими особливостями учнів, уподобаннями вчителя тощо» [17,с.82], а критеріями доцільності, цілком зрозуміло, є отримані результати щодо формування орфографічної норми.

Часто критерієм вибору методів навчання орфографії та їх поєднання у базовій школі визначається усвідомленням того, що значну кількість орфографічних правил здобувачі освіти отримують ще в початковій школі під час вивчення основ фонетики, морфології та синтаксису.

Оскільки навчання орфографії на морфологічній базі іменника у 6 класі відбувається із врахуванням знань та умінь, отриманих у попередніх класах, то саме

пояснювально-ілюстративний метод навчання орфографії, базований на усвідомленому засвоєнні знань, є досить популярним.

Його суть визначається тим, що «учитель повідомляє нову інформацію різними способами, з обов'язковим поясненням та прикладами: усно, за книгою, за картиною чи таблицею, через демонстрацію виду діяльності» [32,с.41]. Для ефективності засвоєння орфографічного матеріалу, поданого означеним методом, сприйняття орфографічних правил має відбуватися не лише на слух, але й при опрацюванні схем та таблиць, численних прикладів.

Проте саме вербальна інформація є домінуючою, що з точки зору багатьох методистів вважається є пасивним засвоєнням знань, водночас його застосування має широкі можливості для виконання практичних дій.

Аналізований нами у цьому підпункті пояснювально-ілюстративний метод характеризується доволі низьким рівнем пізнавальної активності здобувачів освіти, оскільки «спрямований на повідомлення готової інформації різними засобами (словесними, наочними, практичними) та усвідомлення і запам'ятовування цієї інформації учнями [27].

На сьогодні, як свідчить аналіз фахових джерел, у практиці розв'язування орфографічних задач у ЗЗСО, даний метод часто замінюють або поєднують із пошуковими або дослідницькими, чи їхніми елементами, що сприяє підвищенню рівня пізнавальної активності учнів.

Однак, не дивлячись на таку неоднозначність у сприйнятті методистами, пояснювально-ілюстративний метод досить довго використовується у вітчизняній педагогіці і зарекомендував себе надійним, зокрема і в процесі набуття здобувачами освіти ЗЗСО орфографічних навичок, що, зокрема, досягається такою його ознакою, як «їх багаторазове повторення» [27].

Окрім зазначеної, пояснювально-ілюстративний метод навчання має ще низку характерних ознак: 1) учням пропонують знання «готовими»; 2) є можливість для вчителя використовувати різні способи забезпечення сприйняття учнями нової

навчальної інформації; 3) є можливість забезпечити сприйняття і глибоке осмислення отриманих знань і їх запам’ятовування.

При застосуванні даного методу під час навчання шестикласників орфографії досвідчений учитель використовує цілу гаму форм викладу нового матеріалу: розповіді, демонстрації, вправ, бесіди з опорою на вивчені правила правопису, практичної роботи зі списування, із застосування нових знань тощо.

Із психологічної точки зору пояснювально-ілюстративний метод навчання приводить у дію низку мисленнєвих процесів: репродуктивне мислення, увагу, пам'ять, сприйняття та ін., придатний до забезпечення здобувачів освіти міцними орфографічними навичками за умови системної роботи та послідовного викладу знань. Спроможний економити навчальний час на уроці. До значних недоліків означеного методу відносять такі: діяльність здобувачів освіти на уроці переважно обмежується запам’ятовуванням та відтворенням отриманої інформації без звернення до активних розумових операцій.

У порівнянні із пояснювально-ілюстративним, проблемне-пошукове навчання має низку переваг: «1) забезпечує особливий тип мислення; 2) глибину переконань; 3) міцність засвоєння знань; 4) творче їх застосування у практичній діяльності; 5) формує позитивну мотивацію на досягнення успіху; 6) розвиває розумові здібності учнів» [57].

Суть проблемно-пошукових методів навчання полягає, насамперед, у тому, що їх використання на уроках передбачає «створення учителями проблемних ситуацій, активне їх обдумування учнями і на цій основі їх самостійне просування у засвоєнні нових знань» [57].

До основних етапів організації проблемно-пошукових завдань відносять такі: «1) створити проблемну ситуацію, яка б викликала пізнавальний інтерес, активізувала б думку учнів на її розв’язання; 2) так диференціювати пошукову діяльність школярів, щоб вона скорочувала час пізнавального пошуку, раціоналізувала б їхнє мислення; 3) обговорити розв’язання пізнавальних задань із урахуванням диференціації» [57].

На думку фахівців, ефективність використання у навчальному процесі ЗЗСО проблемно-пошукових завдань значно зростає за умов дотримання основних прийомів його організації: «зіткнення учнів із суперечливими фактами; 2) показ помилок, до яких призводить незнання теми; 3) спонукання учнів до узагальнення фактів; 4) спонукання учнів до аналізу фактів і явищ, які логічно суперечать їхньому життєвому досвіду; 5) створення ситуації, коли учні переконані в недостатності своїх знань» [57].

Використати проблемно-пошуковий метод для засвоєння правопису великої літери у власних назвах, зокрема, прізвищах, можна на основі його поєднання із методом проєктів. Так, вдалим зразком такого поєднання є проектна робота учениці Житомирської гімназії №23 Багінської О.С., подана у посібнику О.Кучерук «Перспективні технології навчання в шкільному курсі української мови» (Житомир, 2017) [35], який ми винесли в додаток М.

Вдалим прикладом використання прийому проблемно-пошукового методу є використання на етапі закріплення знань лінгвістичних задач, спрямованих на пошук орфографічної норми. До прикладу: «*Після закінчення уроку вчителька попросила чергового учня покликати до класу Онищенка. Черговий, вийшовши з класу, замислився: кого ж потрібно покликати, адже в класі є і Олена Онищенко, і Петро Онищенко?*» [53].

Також на етапі закріплення знань на уроці вивчення орфограм на написання власних назв, або й на підсумковому уроці з теми «Іменник» доцільно провести вправу «Орфографічна естафета» із застосуванням проблемно-пошукових прийомів вирішення орфографічної задачі. Для проведення вправи клас ділиться на команди (за рядами). На дошці учитель записує слово-власну назву з орфограмою (наприклад: *Кавказ*). Після цього кожен член команди (ряду) повинен написати в зошиті слово з орфограмою, яке б починалося тією буквою, на яку закінчилось попереднє і підкреслює орфограму (наприклад: *Запоріжжя – Яремче, Айболить, Тернопіль, Львів, Вінниця* тощо). Виграє та команда, у якій першим напише слово-власну назву останній учасник [53].

Однак дослідники виділяють також низку недоліків проблемно-пошукових завдань, які варто враховувати у практичній роботі з української мови: «1) потрібно більше часу на його проведення, аніж при використанні інших видів навчання; 2) недоцільно використовувати при вивченні нового складного мовного матеріалу; 3) не варто застосовувати при слабкому контакті учителя із здобувачами освіти» [57].

Отже, використання і пояснювально-ілюстративного, і проблемно-пошукового методів для засвоєння правопису великої літери у власних назвах під час вивчення іменника матиме позитивні результати і значну ефективність за тієї умови, якщо учитель добре володітиме методикою їх організації і проведення, враховуватиме їх переваги і недоліки, звертатиме увагу на особливості класу та індивідуальні можливості кожного учня зокрема.

2.2 Усвідомлення правопису відмінкових закінчень іменників 1 та 2 відміни за допомогою спостереження за мовним матеріалом, таблиць та схем

При вивченні мови у ЗЗСО досить активно використовується метод спостереження над лінгвістичним матеріалом, основний зміст якого полягає в «самостійному аналізі мовних явищ на основі активізації мисленнєвих здібностей учнів» [30,с.37].

Суть цього методу навчання орфографії полягає у знаходженні учнями в тексті орфограм, в умінні їх коментувати, знаходити потрібні правила їх написання, в формулюванні узагальнень. Найбільш доцільним використання методу спостереження при навчанні правопису на морфологічній основі буде за тієї умови, коли «виникає потреба користуватися зіставленням і порівнянням для усвідомлення правопису орфограми» [43,с.199].У цілому метод спостереження на уроках української у ЗЗСО мови сприяє формуванню у здобувачів освіти умінь вести пошук, самостійний аналіз, розвиває здатність та інтерес до пізнавальної діяльності на основі мовного матеріалу. Значною перевагою методу спостереження також називають можливість у його процесі використати лінгвістичний експеримент, суть

якого полягає у «перевірці умов функціювання мовного елемента, меж можливого застосування, оптимальних варіантів використання» [30,с.38].

Наведемо приклад використання спостереження на уроці української мови у 6 класі при вивченні теми «Правопис відмінкових закінчень іменників 1 та 2 відміни»:

Учитель: «Діти, подумайте, чому в усіх поданих іменниках лівої колонки закінчення у Р.в. – а (слова: *ножа, чайника, черпака, дивана, мисника, серванта, стільця, стільчика* – це назви предметів побуту); а натомість в іменниках правої колонки у цьому ж відмінку з'являються закінчення – у (слова для спостереження: *героїзму, патріотизму, ліризму, націоналізму* - а це слова із абстрактним значенням».Учителю варто націлювати учнів на узагальнення лексичного значення груп слів при спостереженні за кожним із них.

Отже, можемо зробити висновок, що з метою активізації даного методу його часто використовують у тандемі з методом бесіди. До прикладу, в роботі із шестикласниками, що за віковими особливостями належать до молодших підлітків, на думку учителів-словесників, досить ефективним може бути такий шлях організації спостереження над орфографічним матеріалом, коли в цю роботу вводиться ілюстративний матеріал. До прикладу, працюючи над засвоєнням орфограм про написання відмінкових закінчень іменників І відміни жіночого роду в О.в, а також іменників ІІ відміни чоловічого роду в Р.в. можна скористатися малюнками або картками, де зображені предмети, істоти чи явища, правопис яких необхідно запам'ятати. Демонструючи картку із зображенням, учитель пояснює лексичне значення слів, акцентує увагу на вимові та правописі слова, пропонує шестикласникам вимовити слова хором, або кільком учням кілька разів і записати його правильно у називному та потрібному відмінку під прикріпленою на дошці картинкою. Такі картинки можна групувати у залежності від правил написання, що значно полегшить запам'ятовування через використання одночасно кількох видів пам'яті.

Доцільно також буде запропонувати кільком сильнішим учням, тим, хто запам'ятав правила правопису погрупувати запропоновані картинки на основі правил.

До прикладу: в одну групу покласти чи повісити ті картинки, в яких саме лексичне значення мотивує написання закінчення *-у (-ю) чи –а (-я)* в родовому відмінку. Або ті, в яких написання закінчення в орудному відмінку визначається закінченням у називному. Наприклад, доцільно буде погрупувати картинки із зображенням назв одягу і взуття із закінченням – а: *джемпера, жупана, костюма, піджака, плаща, пояса, светра, кеда, черевика, чобота*. Іншу групу картинок можна укласти із зображення назв явищ природи, у яких в Р.в. пишемо закінчення - у: *вихору, граду, грому, вітру, вогню, дощу, землетрусу, морозу, смерчу, туману, урагану, холоду, циклону*.

Спостереження учнів за мовним матеріалом як метод навчання орфографії на морфологічній основі науковці та методисти радять застосовувати за тієї умови, якщо орфограми, що розглядаються на уроці, «є складними або специфічними, вимагають того, щоб у них спочатку розібратися через аналіз прикладів, перш ніж вдаватися до відповідного теоретичного положення, граматичного визначення чи правила» [32,с.40].

Аналіз фахових джерел, досвіду педагогів-практиків та власні спостереження засвідчують, що у темі «Іменник» до найбільш складних належать орфограми про правопис відмінкових закінчень іменників І відміни жіночого роду в О.в, та ІІ відміни чоловічого роду в Р.в.

Формування орфографічних навичок правопису відмінкових закінчень іменників за посередництва методу спостережень може бути підсилене ще й використанням узагальнюючих таблиць.

Для вирішення орфографічної задачі щодо того, коли в орудному відмінку однини іменників І відміни необхідно писати закінчення *-ою,* а коли *-ею* або *–єю,* раціонально використати метод спостереження за мовним матеріалом, який доцільно внести в узагальнюючу таблицю і на основі якого виводиться правило

Таблиця 2.1

Узагальнювальнача таблиця « Визначення правопису закінчень іменників І відміни»

сосна – під сосною	межа – за межею	яблуня – під яблунею	лінія– під лінією
Річка – за річкою	задача – над задачею	учениця – з учени-цею	партія – партією
Вода – під водою	каша – з кашею	земля – під землею	акація – акацією
книжка – з книжкою	площа – над площею	Катруся – з Катрусею	Вікторія – з Вікторією

[Укладено автором].

Перед аналізом таблиці формулюється проблемне питання, відповідь на яке з'являється після роботи над змістом таблиці і запису опорних форм*: під сосною за межею і річкою гуляли подружки з Катрусею.і Вікторією і побачили під грушею іжачка* та ін.

Наступний крок – це формулювання правила на основі зіставлення самостійно зробленого висновку з правилом, поданим у підручнику.

Уточнення необхідного способу дії. Складання схеми для відтворення здобутих знань.

І відміна. Орудний відмінок однини

Н. в.	-а	-жа, -ча, -ша, -ща	-я	-ія
0. в.	-ою	-ею	-ею	-єю

Первинне закріплення правила, яке, по суті, є керівництвом до наступних дій, вимагає коментованого письма упродовж усього часу виконання орфографічної задачі: *за меж...* . іменник І відміни в орудному відмінку однини. У називному відмінку *межа,* виділяю закінчення *-я.* Тому пишу під *межею.*Лідія – іменник І

відміни, що у називному відмінку має закінчення *–а,* тому в орудному відмінкупишу *– ою.*

Після засвоєння даного алгоритму варто провести стисле коментування (пишу *«ручкою»,* тому що «*ручка*», вдарив м'яча ніжкою, тому, що «ніжка», побачив мишоловку з мишею, бо «ми*ша*») і домогтися самостійного запису слів з пропущеними закінченнями здобувачами освіти.

Аналогічне спостереження на основі таблиць можна провести за мовним матеріалом про правопис закінчень іменників ІІ відміни чоловічого роду (див. додаток). На закріплення орфографічної навички правопису відмінкових закінчень доцільно провести вправу «Дивні оголошення», запропоновану авторами посібника «Методика викладання української мови» (Львів, 2012) [41], винесену нами в додаток Ж. Для виконання даної вправи запропоновано використати прийом «Упіймай помилку», який передбачає завдання для шестикласників знайти помилки у процесі колективного обговорення речень, віднайдення вивчених орфограм і сприяє формуванню умінь самоконтролю при застосуванні орфографічної навички.

Учителі-словесники досить часто спостерігаютьситуацію, за якої учні, зазубривши орфографічні правила не уміють користуються ними на практиці, коли постають перед вибором способунаписань, а натомість використовують переважно слух або зорову пам'ять, засвідчуючи відсутність навичок швидко й безпомилково застосовувати теоретичні правописні знання на практиці. У таких випадках проявляється ситуація відсутності у здобувачів освіти ЗЗСО зв'язку між теоретичними знаннями та практичними вміннями. Для багатьох учителів така невідповідність у знаннях та уміннях є спонуканням до пошуку ефективних способів та шляхів актуалізації наявних орфографічних знань на основі розвитку умінь більш свідомо орієнтуватися у пошуках правил за рахунок виокремлення ключових понять для відтворення правил, умінь візуально відтворювати процеси та результати такого пошуку, чому допомагає структурування правописних матеріалів. І, як свідчить аналіз сучасних фахових джерел та педагогічного досвіду, одним із ефективних шляхів удосконалення правописних умінь і навичок здобувачів освіти

ЗЗСО є використання на уроках та під час виконання домашніх завдань сучасних графічних організаторів, які спонукають учнів до глибокого усвідомлення суті орфографічної задачі на основі структурування і візуального представлення правописного матеріалу, а також покликані забезпечити підвищення інтересу до правопису, мотивацію до його усвідомлення та свідомого засвоєння з метою практичного використання.

Графічні організатори – це «графічне представлення інформації на папері або моніторі у вигляді таблиць, схем, діаграм тощо» [12,с.30].Ми не знайшли єдиної класифікації видів графічних організаторів, що, з одного боку, пояснюється є різними підходами до їхніх завдань, а з іншого - способом організації. Отже, у цілому їх розрізняють на «графічні організатори для збирання інформації, послідовності, систематизації й структурування понять, ідей, уявлень або когнітивні графічні організатори категоризації, класифікації відношень, оцінки, розв'язання проблем, вибору кращого рішення, підготовки проєкту, структурування тексту, підготовки творчого письмового завдання тощо [12,с.30]. Зокрема до тих графічних організаторів, які доречно та доцільно використовувати у процесі вивчення орфографії на морфологічній основі, можемо віднести схеми-опори, концептуальні таблиці, зведені таблиці, Т-таблицю, дискусійну сітку Елвермана, картографування тексту, відеоскрайбінг, хмари тегів (слів-термінів-орфограм-пунктограм), кросенс, діаграми Венна, кластери (додаток З), фішбоуни (додаток К), схеми та таблиці (додаток Г та Д). і

Схеми-опори при вивченні орфографії української мови розглядаються як різновиди наочності, базовані на узагальненні теоретичного матеріалу теми і на основі яких твориться певний асоціативний образ, покликаний розкрити зміст і значення теоретичного матеріалу та підштовхувати здобувачів освіти до уяви, узагальнення, запам'ятовування.

Для закріплення навички узагальнювати правописний матеріал із написання закінчень іменників І відміни жіночого роду доцільно використати для заповнення

шестикласниками концептуальну таблицю (див. Табл. 2.2), яка, водночас, сприятиме розвитку умінь аналізувати та порівнювати два чи більше правописних правил тощо.

При укладанні концептуальних таблиць варто дотримуватися таких кроків: 1) горизонталь містить поняття, які аналізуються, порівнюється; 2) у вертикалях - той правописний матеріал, який порівнюємо для усвідомлення правила. Матеріал на перетині ліній учні записують самостійно.3) у роботі зі здобувачами совіти ЗЗСО доцільно одну з горизонтальних ліній заповнити прикладами колективно.

Для прикладу ми уклали концептуальну таблицю, орієнтовану до виконання на етапі закріплення знань безпосередньо під час уроку за темою «Відмінювання іменників І відміни», або на підсумковому уроці із закріплення вивченого про іменник.

Таблиця 2.1

Концептуальна таблиця правопису відмінкових закінчень іменників І відміни

Закінчення іменників ж.р. в О.в	Закінчення іменників І відміни жіночого роду у Н.В			
	- а	-жа;-ша; - ча; - ща	- я	- ія
- ою	водою, долиною, стежкою, дорогою війною ластівкою сосною			
- ею		мишею, тишею, мережею, чашею		

- ею			Танею, Олею, Катрусею, землею	
-єю				Вікторією змією партією пенсією

[Укладено автором].

У зведеній таблиці категорії порівняння (що є лініями та об'єктами або поняттями) радять заповнювати лінії перетину як не етапі ознайомлення із орфографічними правилами, так і після ознайомлення з ним, виконання практичних вправ. Їх значення і ефективність при вивченні орфографії визначаються тим, що за їх «допомогою можна швидко узагальнити великий обсяг інформації» [12, с.31].

Для здобувачів освіти основної школи цікавим є такий вид навчальної діяльності, що передбачає переосмислення інформації через графічні схеми і таблиці і, зокрема, кластери як один із способів опрацювання матеріалу. «Кластер» походить з англійської мови (cluster – пучок, рій, скупчення) і, відповідно, є методом виділення смислових одиниць тексту та їх графічного оформлення у формі пучка. У методичній літературі іноді цей метод має інші назви: «карта понять», «карта-схема», «їжак», асоціограма та ін. Приклади кластерів, утворених на основі мовної теми «Іменник» ми винесли в додаток.

До його складу входять «ключові слова, ідеї, подані у логічній послідовності текстових суб'єктів, котрі створюють цілісну і наочну картину» [26], а його використання на уроках мови у ЗЗСО сприяє узагальненню значної кількості лінгвістичної інформації на основі її структурування та систематизації, виділення ключових слів. Така робота над виучуваним мовним матеріалом покликана забезпечити підвищення мотивації учнів до запам'ятовування та усвідомлення матеріалу, адже самі ідеї дітьми сприймаються легше» [26], тобто, доведено, що графічні знаки та моделі завжди краще піддаються запам'ятовуванню. Відповідно, і

процес створення кластера до будь-якої лінгвістичної теми у ЗЗСО сприймається як творчий проєкт, під час якого є можливою «реалізація власного бачення проблеми, власний підхід, варіативність як засіб самореалізації, самоутвердження» [26].

Завданням кластера під час вивчення мови - навчити графічної організації матеріалу, «що дає змогу унаочнити думки, які виникають щодо певної теми, у процесі читання тексту, пошуку взаємозв'язків між окремими поняттями, спільного дослідження інформаційного поля теми» [12,с.31].

Алгоритм укладання кластера, адаптований до вивчення правопису, створила дослідниця з Луцька В.Вітюк: 1. У центрі чистого аркуша паперу (дошки), документа Word, слайду Power Point записуємо назву орфограми чи пунктограми. 2. Навколо назви орфограми чи пунктограми пишемо правила. 3. До записаних правил добираємо приклади слів, речень.

Також науковиця подає зразок початку кластера, розрахований на заповнення орфографічним матеріалом: «відтворивши та узагальнивши правила написання букв на позначення голосних звуків у префіксах, коренях, суфіксах, закінченнях, складних словах (сполучні голосні). Правила потрібно проілюструвати прикладами» [12,с.31].

Водночас під час створення кластера необхідно пам'ятати, що його структура може мати досить багато розгалужень, отже, учитель повинен контролювати цей процес, домагаючись точності і, водночас, певного рівня деталізації.

В.Вітюк у своїх науково-методичних розвідках для вивчення орфографії у середніх класах ЗЗСО рекомендує використовувати ще один графічний прийом структурування правописного матеріалу, який у методичних матеріалах має назву «Фішбоун». Під графічним прийомом фішбоуну для вивчення орфограм розуміємо таку графічну структуру, «яка дає змогу наочно визначити в процесі аналізу правописного матеріалу конкретні причини, актуальні проблеми, префіксах коренях суфіксах закінченнях складних словах»[12, с.31].

В.Вітюк пропонує алгоритм укладання фішбоуна для формування орфографічної навички:

1) на дошці чи екрані мультимедійної дошки відтворюємо зображення риб'ячого скелета;

2) голові скелета записуємо правописну проблему, тему;

3) на верхніх кістках зазначаємо причини виникнення проблеми, на нижніх виписуємо факти, що підтверджують наявність сформульованих причин;

4) у риб'ячому хвості записуємо висновок міркувань [12, с.31].

Наприклад, відносно написання відмінкових форм іменників І та ІІ відмін, можна запропонувати таку правописну проблему, яку запишемо в голові риби-скелета: як навчитися орфографічно правильно відтворювати форми іменників ІІ відміни чоловічого роду у родовому відмінку? Далі довкола хребта біла верхніх плавників можемо записувати ті ознаки, що впливають на написання закінчення *–а (-я);* відповідно біля нижніх плавників – ознаки, які впливають на закінчення *–у (-ю).* При виконання такого завдання доцільно користуватися узагальнюючими таблицями, іншим довідковим матеріалом, зокрема й інформацією з підручника.

Отже, засвоєння орфографічних навичок правопису відмінкових форм іменників є складним і багатоступеневим процесом, а означена тема належить до однієї із найскладніших в курсі вивчення іменника завдяки значній кількості правил, які потрібно засвоїти шестикласникам. Водночас у психології та лінгвістиці поняття «засвоїти правило» не завжди означає уміти ним користуватися, а не лише уміти його формулювати. Тобто, учителі змушені перебувати в постійному пошуку найбільш ефективних технологій, методів і прийомів навчання орфографії, які б сприяли безпомилковому оволодінню письмом як видом мовленнєвої діяльності, побудованому на автоматизації орфографічної навички.

Одним із ефективних шляхів, що веде до такої автоматизації правописних умінь у здобувачів освіти, як свідчить аналіз фахових джерел, при вивченні відмінкових форм іменника може бути використання традиційних та нетрадиційних таблиць, схем, графічних організаторів як на основі матеріалу зі шкільних підручників, так і тих, що їх пропонує учитель на різних етапах вироблення орфографічної навички.

2.3 Проблемні ситуації та орфографічний розбір для формування правопису відмінкових закінчень іменників 3 відміни

Традиційно запорукою успішного формування орфографічних знань, умінь та навичок здобувачів освіти ЗЗСО на уроках української мови вважається орфографічний аналіз. Саме цей прийом роботи над орфографічними задачами є найбільш часто використовуваним а його основне значення полягає у виробленні умінь бачити орфограми, уміти їх пояснювати, підбираючи відповідне правила і опираючись при цьому на раніше засвоєні знання.

Під орфографічним розбором розуміємо такий вид мовного аналізу, що базується на виділенні у словах, словосполученнях та текстах орфограм і та обов'язкового вимагає їх пояснення та перевірки.

У ЗЗСО орфографічний розбір поділяють на два основні види 1) повний (загальний), котрий вимагає аналізу усіх орфограм; 2) тематичний (вибірковий, частковий), що базується на поясненні орфограм із конкретної теми.

Розрізняють ступені повноти розбору. Він може обмежуватися лише характеристикою орфограм, без їх перевірки. Орфографічний розбір зазвичай виконують усно, а при письмовому виконанні використовують умовні позначення.

Досить часто, як свідчить аналіз фахових джерел, орфографічний аналіз у ЗЗСО розглядається в методиці і як вид орфографічних вправ, і як методичний прийом, який допомагає співвідносити правописне правило з конкретним написанням. Він є проміжною ланкою між знанням правила і правописною навичкою. На етапі навчання діяти за правилом він спрямований на формування умінь свідомо використовувати знання з фонетики чи граматики для пояснення правописних явищ. На етапі перевірки допомагає вчителю з'ясувати, наскільки свідомо учні застосовують набуті знання на практиці.

Під час засвоєння орфографічного матеріалу використовують такі види орфографічного розбору, як *фонетико-орфографічний* і *граматико-орфографічний*.

Під час фонетико - і граматико-орфографічних розборів учні повинні виявити не тільки знання, а й уміння вживати потрібні терміни, висловлювати судження, доводячи їх правильність, тобто уміти будувати текст-міркування, що є найчастіше складнопідрядним реченням, у якому перша (головна) частина є твердженням орфографічного чи граматико-орфографічного факту, а друга (підрядна) - доведенням правильності того твердження.

Зазначені види орфографічного розбору застосовуються під час попереджувальних і пояснювальних диктантів. Вони використовуються на етапі перевірки таких видів списування, як списування з підкресленням орфограм, вставлянням пропущених букв, зміною граматичних форм, вправ конструктивного характеру (побудова словосполучень) тощо.

Фонетико-орфографічний розбір найчастіше використовується при засвоєнні орфограм за фонетичним принципом. Зокрема, щодо написання відмінкових форм іменників ІІІ відміни варто скористатися саме цим видом орфографічного розбору, оскільки він, в основному, і за своєю методикою, і за суттю є частковим звуко-літерним розбором, адже аналізується не все слово, а лише конкретна орфограма. Так, у слові *лінь, тінь, сіль, міль* орфограмою є буква **ь** (знак м'якшення) після *н* та *л*. Отже, завданням учителя є сформувати в учнів уміння будувати таке розлоге міркування: «У слові *лінь* після букви «ен» пишемо знак м'якшення, який передати на письмі м'якість звука [н']». Аналогічне міркування повинно бути озвучене і до інших поданих слів.

Ще одним прикладом фонетико-орфографічного розбору написання відмінкових форм іменників ІІІ відміни є таке розгорнуте міркування: «У іменнику ІІІ відміни *мати* в О.в однини вживаємо апостроф, адже він пишеться після букви «ер», що стоїть у кінці складу: Мар'яна, пір'я, подвір'я, надвечір'я та ін.»

Граматико-орфографічний аналіз традиційно вважають більш складним видом розбору для здобувачів освіти ЗЗСО. До прикладу, щоб пояснити особливості відмінкових форм іменників ІІІ відміни, здобувачі освіти мають оволодіти таким ходом розбору (аналізується іменник у словосполученні *любуємося осінню*).

В орудному відмінку однини іменники ІІІ відміни мають закінчення ***-ю***. Кінцевий приголосний основи, якщо він стоїть після голосного перед ***-ю***, подовжується і на письмі передається як подвоєння букв: *ті**нн**ю, сі**лл**ю, піччю, ніччю*. Якщо основа закінчується двома приголосними, подовження у вимові і подвоєння на письмі немає: *вістю, радістю, якістю*.

У називному і знахідному відмінках множини іменники ІІІ відміни мають закінчення ***-і***: *ноч-**і**, вісті-**і**, тін-**і**.*

Для родового відмінка множини іменникам ІІІ відміни, окрім іменника ***мати***, притаманне закінчення *-ей*: *доповід-ей, вісті-ей,, повісті-ей*. Іменник *мати* після суфікса *-ер-* має закінчення *-ів*: *матер-ів.*

У формі кличного відмінка в іменниках ІІІ відміни відбувається повний збіг із формою називного відмінка, окрім кількох слів, де з'являється закінчення -е: *тін-е, радост-е, мудрост-е*.

Отже, у цілому, шестикласники повинні виконати низку операцій щодо аналізованого слова: а) визначити частину мови, б) рід, число, в) відмінок, г) основу слова, д) звернути увагу на кінцевий приголосний основи і в результаті зробити відповідне пояснення.

Осінь - іменник жін. роду, однина, стоїть в орудному відмінку, має закінчення **-ю**, кінцевий приголосний основи подовжується, оскільки знаходиться після голосного перед ***-ю***, і на письмі передається двома буквами.

Цілком очевидно, що під час граматико-орфографічного аналізу для економії часу доводиться пропускати низку проміжних дій: не уточнюється через запитання частина мови, яка аналізується; визначено рід, відмінок також без додаткових питань, адже мається на увазі, що до того часу, відколи здобувачі освіти вчаться виконувати граматико-орфографічного аналіз іменників, означені граматичні категорії уже повинні бути доведені до автоматизму. А сам граматико-орфографічний аналіз вимагає посиленої уваги до найбільш вагомих граматичних ознак по відношенню до відмінкових форм іменників (у нашому випадку – ІІІ відміни).

Отже, під час фонетико - та граматико-орфографічних розборів, як і при граматичному, учні повинні уміти міркувати вголос. Ці уміння слід спеціально формувати, даючи зразки таких міркувань (вони можуть бути записані на дошці чи плакаті). До прикладу, доречним буде така інформація на дошці чи у електронному варіанті:

Іменники ІІІ відміни в називному відмінку однини закінчуються на м'який приголосний основи *(тінь, сіль, вісь, міць, паморозь)* або на губний або шиплячий приголосний *(любов, річ, подорож)*. Виняток становить іменник мати, що має закінчення *-и*, а при відмінюванні з'являється суфікс *-ер- (-ір-).*

У іменниках ІІІ відміни у родовому, давальному, місцевому відмінках однини мають закінчення *-і*:

Р.в.	*(кого? чого?)*	*радост-**і***
Д.в.	*(кому? чому?)*	*радост-**і***
М.в.	*(на кому? на чому?)*	*радост-**і***

У багатьох основах слів ІІІ відміни при відмінюванні, крім орудного відмінка однини, відбувається чергування О, Е з І:якІсть (Н. в., одн.) - якОсті (Р. в., одн.) - якОстей (Р. в., одн.) - якІстю (Ор. в., одн.); рІч (Н. в., одн.) - рЕчі (Р. в., одн.) - рЕчей (Р. в., одн.) - рІччю (Ор. в., одн.)

У середніх класах ЗЗСО орфографічний розбір має переважно форму усного міркування або стислого письмового чи усного пояснення використаної орфограми.

Алгоритм орфографічного розбору передбачає такі кроки: 1) визначити морфологічне вираження слова; 2) проаналізувати словотворчу його будову;

3) розпізнати орфограму; 4) співвіднести виділену орфограму з відповідним правилом; 5) графічно позначити орфограму в слові[60].

Методисти наголошують, що орфографічний розбір не треба розглядати як якусь відокремлену форму роботи на уроці, навпаки, його проведення варто практикувати в системі різноманітних орфографічних вправ та завдань і звертатися до нього на різних етапах уроку для забезпечення реалізації переважно навчальної мети, однак він має значний потенціал і для з метою контрольної функції. Зрозуміло, що уміння знаходити орфограму у словах і пояснювати правила написання вимагають від здобувачів освіти актуалізації широкого масиву теоретичних знань і умінь з різних розділів мовознавчої науки: фонетики, лексики, морфології, словотвору і синтаксису. Тому логічно припустити, Зрозуміло, що включення орфографічного розбору в систему вправ під час вивчення більшості програмових тем пояснюється, з одного боку, зв'язками орфографії з іншими розділами мовознавства, а з іншого - складністю і важливістю процесу формування орфографічної вправності.

Ефективність орфографічного аналізу визначається завдяки безпосередньому зв'язку теорії з практикою, чим «забезпечують постійне повторення вивченого» [32,с.44].

Ще одним потужним засобом підвищення ефективності засвоєння орфографічних норм є створення ситуацій проблемного навчання, яке «передбачає використання проблемних ситуацій, завдань і запитань, спрямованих на розвиток пізнавальної активності учнів» [32,с.40].

Сутність проблемного навчання – в його орієнтації та устремлінні до самостійного вироблення здобувачем освіти, «власної комунікативної компетентності, інтенсивне здобуття (а не одержання) ним знань і вироблення вмінь, розвиток самостійної активної пізнавальної діяльності проблемного спрямування» [34,с.14].

Стосовно мовознавчих знань, проблемні ситуації повинні бути спрямовані на самостійне вироблення здобувачами освіти власних комунікативних компетентностей і на здобуття ними знань самостійно у пошуку, а не на безпосереднє

отримання їх у готовому вигляді від учителя чи із підручника. Мається на увазі при активному використанні проблемних методів навчання мови також активна діяльність з пізнавальною метою і супроводжується розумінням таких його складових: проблема, проблемна ситуація, проблемна вправа, завдання, запитання, робота над якими і повинна забезпечити самостійність розв'язання орфографічних задач.

На думку фахівців, проблемність може бути впроваджена на всіх етапах уроку – починаючи від мотивації, актуалізації знань та вмінь, пронизувати стрижневі етапи (засвоєння нових знань, формування вмінь та навичок, контроль, рефлексія, корекція) і прослідковуватися під час самостійного виконання домашнього завдання» [34,с.21].

Проаналізуємо проблемну ситуація з ускладненням, орієнтовану на вивчення особливостей відмінювання іменників ІІІ відміни: Завдання. Вставити на місці пропусків, де потрібно, необхідні букви чи апостроф: *верф...ю, гідніст...ю, жовч...ю, кров...ю, любов...ю, матір...ю, незалежніст...ю, приязн..ю, радіст..ю, якіст...ю.*

Суперечка: вибір букви: чи потрібне подвоєння букв в О.в., причина їх правопису.

Сформульована проблема: написання іменників ІІІ відміни в О.в. однини.

Спосіб вирішення проблеми: 1. Індивідуально. 2. За допоміжними джерелами (підручником, схемою, алгоритмом). 3. З допомогою учителя.

Кінцевий результат звірити за правилом, сформульованим у підручнику.

Отже, у процесі засвоєння орфографічного матеріалу з теми «Іменник» ефективними способами організації навчальної діяльності учнів як із точки зору окремого виду орфографічних вправ, так і у якості методичного прийому роботи над засвоєнням орфографічної навички є обидва види орфографічного розбору: і фонетико-орфографічного, і граматико-орфографічного. Із розвитком самостійності пізнання, активності, креативності мислення, міцності засвоєння орфографічної навички пов'язано також використання проблемного навчання.

2.4 Метод практичних вправ як основний для засвоєння правопису суфіксів іменників

Традиційно найбільш значна роль у формуванні в здобувачів освіти ЗЗСО орфографічних навичок відводиться теоретично-практичному методу вправ. Як зауважують дослідники, «Система орфографічних вправ створює умови, по-перше, для зв'язку теоретичних положень з практикою письма, по-друге, для активного і свідомого засвоєння учнями програмового матеріалу» [1, с.6]. Він безпосередньо задіяний у виробленні орфографічних умінь та навичок, а також за його посередництва відбувається реалізація принципу свідомості та автоматизму.

У сучасній методиці накопичено значний масив практичних вправ, спрямованих на засвоєння орфографічних навичок, однак відсутня їх єдина класифікація. Так, умовно усі вправи, спрямовані на формування правописних норм, поєднуються в кілька груп:1) списування;2) диктанти;3) орфографічний розбір;4) робота з орфографічним словником;5) довільне письмо – добір слів з орфограмами;6) вправи з розвитку мовлення, які включають орфографічні завдання [60]. М. Пентилюк перелік розширює ще такими вправами, як запис тексту, вивченого напам'ять, перекази та твори [39].

Низка дослідників, зокрема, М.Баранов, О.Біляєв, М.Вашуленко, М.Разумовська, Л.Федоренко та ін. притримуються думки про поділ вправ для закріплення орфограм на дві основні групи: списування та різні види диктантів. Натомість Є.Дмитровський, Г.Передрій, І.Олійник, О.Скорик та ін. цей перелік значно розширюють, додаючи орфографічний розбір, вправи з орфографічним словником, довільне письмо (добір слів з орфограмами), вправи з розвитку мовлення (переклади, перекази, твори), які містять і орфографічні завдання [1].

Отже, як бачимо, у сучасній методиці відсутня єдина класифікація вправ, як і єдині підходи їх поділу. Так, найбільш часто таким критеріями є: «місце проведення (класні, домашні), за тематикою (фонетичні, орфоепічні, лексичні, фразеологічні, граматичні, стилістичні та різноманітні їх варіанти й комбінації – граматико-

орфографічні, граматико-стилістичні тощо), за дидактичною метою (підготовчі, вступні, тренувальні, завершальні, контрольні), за ступенем пізнавальної активності учнів (рецептивні, репродуктивні), за критерієм комунікативності (умовно-комунікативні, некомунікативні, комунікативні), за врахуванням етапів психічного процесу засвоєння знань на аспектних уроках (комплексні, передмовленнєві, мовленнєві); за формою мовлення (усні, письмові)» [16].

У процесі формування орфографічних умінь здобувачів освіти ЗЗСО метод вправ є необхідним, а самі вправи є досить різноманітними: пошук орфографічної помилки в окремих словах, словосполученнях,реченнях, текстах, запропонованих учителем або поданих у підручнику, посібнику; самостійний пошук учнями помилок у текстах різної жанрово-стильової належності[18].

Сформовано також послідовність орфографічних вправ: 1 крок – вправи для розпізнавання орфограм;

2 – вправи із завданням обґрунтувати написане;

3 – дописування слів, вставлення пропущених букв тощо;

4 – добір власних прикладів;

5 – синтетичні (творчі) вправи [60].

Для ефективної організації уроку методом практичних вправ варто також користуватися сформованою на сьогодні у методичній науці їх загальнодидактичною системою, яка передбачає їх об’єднання у чотири основні групи: 1) попередні вправи (підготовчі), яким відведено місце на початку вивчення нового орфографічного матеріалу і виконання яких опирається на раніше засвоєні знання та уміння з правопису;

2) вступні, які доцільно застосовувати на етапі, що слідує після ознайомлення учнів із новою темою з орфографії. Такі вправи, у свою чергу, класифікують на а) логічні, тобто такі, що потребують аналізу правил,вичленовування найважливішого у виучуваному матеріалі, встановлення причинно-наслідкових зв’язків; б)пробні, до яких відносять попереджувальні диктанти, коментоване письмо, пояснювальні диктанти;

3) вправи тренувальні, орієнтовані на вправляння, вироблення у здобувачів освіти орфографічних умінь та навичок. До таких відносять, передусім, вправи, виконувані за зразком, за інструкцією, за конкретними завданнями;

4) завершальні вправи, які найчастіше є або творчими (написати пам'яті, чи вільний диктант, або диктант-переклад, письмовий переказ тексту тощо), або системою проблемних завдань, або завданнями-вправами контрольного змісту [50,с.48].

Також, на думку О.Антончука, в основу такої класифікації орфографічних вправ висунуто такі погляди: «1) етапи формування у школярів умінь і навичок; 2) зміст орфограми; 3) характер мисленнєвої діяльності учнів; 3) спосіб виконання вправ; 4) їх послідовність; 5) розвиток зв'язного мовлення школярів; 6) структура завдань» [1, с.8].

Вибір орфографічних вправ підпорядковується низці чинників: 1) відповідно до етапу роботи над певними орфограмами; 2) необхідно дотримуватися принципу поступового зростання труднощів; 3) зберігати відповідність поступового підвищення ступеня самостійності здобувачів освіти під час виконання орфографічних вправ [60].

Значну роль у відборі змісту орфографічних вправ мають також мета уроку, вікові та індивідуальні можливості дітей, рівень підготовки і самостійності класу, уміння та бажання учнів проявляти активність та зворотній зв'язок.

Методисти також наголошують на важливості забезпечення комплексності органів відчуття здобувачів освіти і активізації їхніх навичок: зорових, слухових, моторних сприймань, розвиток не лише писемного, але й усного мовлення.

Також до загальнодидактичних вимог до практичних вправ із орфографії відносять принцип різноманітності (не варто повторювати завдання чи однакові слова у різних вправах).

Умовою успішного засвоєння орфографічних навичок називають цікаві та різноманітні завдання, спрямовані на творчість і міркування, тобто, лексична база для практичних вправ із орфографії має бути широкою та багатою а також повинна

враховувати лінгвістичну основу. Наприклад, засвоєння орфограм, що базуються на фонетичному принципі правопису, вимагає слухових завдань: будуть спрямовані на перевірку розуміння й уточнення лексичного значення слів у контексті, що, у свою чергу, попереджатиме семантичні неточності.

Значний пізнавальний інтерес в учнів молодшого підліткового віку викликають вправи з ключами, оскільки їх виконання покликане сприяти мотивації до навчання, активізують увагу та налаштованість на діяльність і, у кінцевому результаті, мають значний вплив на підвищення рівня грамотності учнів. Водночас ключі до таких вправ можуть виконувати функцію епіграфів до теми або конкретного уроку.

Однак найбільший відгук мають у здобувачів освіти під час вивчення орфографії творчі вправи, які, по-перше, сприяють розвитку умінь будувати власні висловлювання, а по-друге, - мають позитивний вплив на запам'ятовування більшої кількості орфограм під час їх виконання.

До прикладу, розвитку творчого та асоціативного мислення, що особливо цінне під час вивчення орфографії, значно сприяє використання прийомів і способів мнемоніки. Ця техніка «забезпечує глибоке розуміння матеріалу, адже методи запам'ятовування створюють в уяві яскраві образні ілюстрації до запам'ятовування складних орфограм, окремих слів, правил» [33,с.12].

Цілком зрозумілим є факт, що застосування під час вивчення орфографії у ЗЗСО можливості сучасних засобів навчання має лише позитивний результат, сприяє кращому засвоєнню правопису, економить час, дає можливості миттєвої перевірки, аналізу та, відповідно, роботи над помилками.

Так, в процесі аналізу фахових джерел та педагогічного досвіду, ми визначили, що учителі досить часто та успішно в умовах онлайн навчання використовують електронні завдання для засвоєння правил орфографії: пропонують здобувачам освіти вставити пропущені букви, використовують спеціальні сайти та файли. Доцільно, до прикладу, звернутися до інтернет-ресурсу із готовими вправами або скористатися підбіркою вправ із посібник «Методика компетентнісно орієнтованого навчання української мови учнів ліцею на рівні стандарту» (2020 р.) [18].

Також на сьогодні у руслі особистісно орієнтованого навчання учитель повинен орієнтуватися, насамперед, на практичні методи: ситуаційний, метод проєктів, вправи, діалогічної взаємодії,методи гри тощо.

Вправи і завдання, які можна використати під час роботи над засвоєнням орфографічних правил із написання іменників у 6 класі, ми винесли у додаток ....

Отже, під орфографічними вправами під час вивчення іменника у 6 класі ЗЗСО ми розуміємо такий різновид вправ, «виконання яких сприяє виробленню вмінь і навичок грамотного письма» [30, с.60], До найбільш ефективних стосовно формування умінь вживати в усному та писемному мовленні правильні іменникові суфікси відносимо такі: 1) орфографічний розбір, завдяки уможливлюється пояснення використання відповідних орфограм вироблення правописних умінь і навичок уживання суфіксів іменників; 2) списування, що, по суті, є відтворенням правильних форм іменників із суфіксами; зміна іменників з метою утворення правильної форми слова із суфіксом, а також виділення необхідної орфограми з низки можливих. Таке списування може як дослівне (текстуальне) так часткове або вибіркове, за якого потрібно виписати лише ті слова, у яких знайдено виучувану орфограму; 3) вправи на основі орфографічного словника (вибір слів із суфіксами – *ив (о); - ен(я): - ичок, - ечок* та ін.) вибіркові та пояснювальні диктанти.

У додаток Н ми винесли конспект уроку на тему «Зміни приголосних при творенні слів: іменників із суфіксом -ин(а) від прикметників на -ськ(ий), -цьк(ий); буквосполученням -чн- (-шн-)», розроблений на основі низки творчих вправ та вправ із підручника авторства О.Глазової.

Вдалим прикладом тренувальної вправи на закріплення написання суфіксів іменників є розроблений нами орфографічний диктант: «Завдання: І. від поданих слів за допомогою суфікса а) *–ськ (-цьк-, -зьк-);* б) *-ин* (*-їн-*) утворіть нові слова. А*) гірник, залісся, боягуз, сирота, стрілець, парубок; Б) Біла Церква, Дунаївці, Ірпінь, Городок, Збараж, Летичів, Меджибіж, Прага, Париж, Славута, Шепетівка,Чорний Острів, Чемерівці; В) Алла, Аня, Валя, Віка, Вероніка, Наталка, Надія, Ольга, Рая, Марія, Яна»* .

Отже, проведений аналіз засвідчує, що успіх у справі формування орфографічної норми в учнів 6 класу ЗЗСО у цілому залежить не тільки від того, які вправи вибирають учителі, але насамперед від того, наскільки методично правильно організована робота учнів при її виконанні, наскільки чітко визначено мету її виконання і способи досягнення цієї мети, процес виконання вправи, продумані і здійснені способи перевірки і виправлення допущених помилок.

У цілому ж найоптимальнішою умовою ефективного засвоєння орфографічних навичок здобувачами освіти ЗЗСО є визначення найбільш доцільної вправи на певному етапі чи при опрацювання певного правила правопису, а також доцільне поєднання кількох видів вправ.

2.5 Засвоєння правопису складних слів евристичними методами, усвідомлення змін, внесених 2019 року

До активних діалогічних методів навчання мови у ЗЗСО, зокрема і орфографії на морфологічній основі, належить бесіда, суть якої виділяють в пошуках здобувачами освіти відповідай на поставлені до них запитання на основі свідомого відтворення засвоєних знань. Методисти зауважують, що ефективності побудови та проведення будь-якої бесіди сприяє чіткість та доцільність попередньо сформованої учителем системи запитань, що повинна бути «логічно структурованою послідовністю, що дає змогу встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, виділяти головні ознаки в мовному явищі, а це, відповідно, сприяє кращому засвоєнню навчального матеріалу й учить орієнтуватися в ньому, спонукає до віднаходження відповіді й демонстрації її власними прикладами, наочним супроводом» [61,с.43].

Надзвичайно важливим методом навчання є евристична бесіда – «діалогічний метод навчання за допомогою навідних запитань, що дає змогу на основі спостережень, особистого досвіду одержувати нові знання, виявляти невідомі раніше відомості про мову, мовлення, мовні закономірності та ін.» [35,с.167].

Метод евристичної бесіди засвідчив свою ефективність під час вивчення багатьох тем в шкільному курсі української мови в усіх класах, що переважно зумовлено тією його особливістю, «що це є метод навчання, при якому учні у ході бесіди, старанно підготовленої вчителем, власноруч доходять запланованих висновків» [42]. Особливість даного методу є його структурна спрямованість на уведення здобувачів освіти у проблемні ситуації, розв'язання яких за допомогою розумових операцій та докладених зусиль приводять їх до запланованого учителем-словесником результату.

Евристична бесіда проявляється через такі специфічні особливості: детальну підготовку учителя за певною схемою,«ретельний добір питань, вміння ставити запитання таким чином, щоб вони ставали збудниками процесу мислення, підтримання в класі робочої атмосфери дискусії і пошуку» [42]. Водночас найголовнішою ознакою цього методу і головною умовою його ефективності є увага до такого виду нового матеріалу, про який в здобувачів освіти є певні знання, здобуті в попередніх класах. Лише за таких умов проблемні запитання, виставлені словесниками учням, будуть спонукати їх до творчості в пошуках розв'язання певної орфографічної задачі, сприятимуть активізації мисленнєвих операцій на основі зацікавлення пошуком відповідей на поставлені запитання.

Наведемо приклади таких запитань до теми «Правопис складних іменників»:

– З'ясуйте, чому іменники: *лісостеп, чорногуз, чорнослив* пишуться разом?

– Поміркуйте, який варіант написання поданих іменників правильний:*пів-села, пів села; півсела; пів-України; пів України; півУкраїни*. Чому?

- Які іменники називаються складними?
- Як з'єднуються частини складних іменників?
- За яких умов складні іменники пишемо через дефіс?
- За яких умов складні іменники пишемо разом?

Сьогодення засвідчує, що орфографічні навички особи можуть формуватися упродовж усього життя, оскільки на них значний уплив мають мінливі процеси внутрішнього розвитку мови як явища суспільного і національного. До прикладу, К.

Городенська з цього приводу висловлює досить слушні міркування, визначаючи основні причини таких динамічних змін в українській мові в останні десятиліття: 1) значне збагачення словникового складу як новими новоутвореними словами, так і запозиченими; 2) набули здатності відмінюватися ті власні назви, абревіатури та деякі запозичення, які раніше не мали такої здатності; 3) зазнали розширення межі використання окремих слів, їх форм та цілих синтаксичних конструкцій; 4) активно використовуються типово українські способи творення слів (до прикладу – фемінітиви та ін.) [15,с. 3-4].

Для учнів шостого класу ЗЗСО актуальними є зміни в правописі іменників із *пів-* та складних іменників із частинами *віце-, екс-, максі-, міні-*, які враховані лише в одному із рекомендованих до використання в навчальному процесі на цей навчальний рік підручнику авторства О.В.Заболотного та В.В. Заболотного (2020 р.). Отже, лише в цьому підручнику вправи і завдання, підібрані для закріплення орфографічної навички з тем, враховують означені зміни, тому учителі-словесники, які працюють із цими підручниками мають достатню кількість і дидактичного матеріалу, і нові правила на означені орфограми. Натомість за умови використання трьох інших підручників з української мови для 6 класу учитель необхідно продумати ефективні види роботи щодо формування нових орфографічних навичок.

Учителю-словеснику необхідно донести до свідомості здобувачів освіти розуміння того, що мова і, зокрема, орфографія, не є величиною сталою і законсервованою, навпаки: зміни в мові та у правописі (2019 р.) – явище цілком виправдане та закономірне, що має місце у багатьох розвинених мовах світу. За такої умови в учнів ЗЗСО має сформуватися толерантне ставлення до змін у правописі, що, у свою чергу, сприятиме більш свідомому їх запам’ятовуванню.

На етапі закріплення орфографічної навички правопису складних іменників, на наш погляд, буде доцільно застосувати технологію «Складні слова» (додаток О), яка орієнтована не лише на закріплення орфограм, але й збагачення словникового запасу здобувачів освіти, розвиток пізнавальних інтересів, оскільки мовний матеріал

передбачає ознайомлення із багатьма назвами квітів та рослин і тому доцільною буде робота із тлумачним словником.

Отже, засвоєння правопису складних слів евристичними методами та усвідомлення змін, внесених 2019 р., повинно відбуватися на тлі усвідомлення учнями важливості та необхідності внесення змін в український правопис та із застосуванням як традиційних методів навчання, так і нетрадиційних, до яких відносимо і евристичні, покликані навчати здобувачів освіти самостійно знаходити відповіді на запитання і, відповідно, свідомого їх закріплення та використання.

2.6 Метод гронування у процесі вивчення правопису імен по батькові

Під методом гронування (асоціативним кущем,«бенгальским вогником») розуміють таку стратегію навчання, яка спонукає здобувачів освіти ЗЗСО думати вільно та відкрито з певної теми. Вона націлена передусім на стимулювання мислення школярів про зв'язки між окремими поняттями. Гронування може бути використане як на стадії актуалізації, так і на стадії рефлексії. Цей метод також можна застосовувати для підбиття підсумків вивченої теми чи розділу з української мови [40,с.9].

Гронування є письмовим видом діяльності, спрямованим на допомогу здобувачам освіти в усвідомленні поняття і зв'язки, які викликали труднощі в розумінні та засвоєнні при використанні традиційних методів навчання.

За змістом грона можна будувати асоціативні та інформативні, з будовою одно- та багаторівневі, що відрізняються як завданнями, так і особливостями побудови і можуть бути використаними на різних етапах уроку. Так, пошукам асоціацій, що виникають в учнів при сприйнятті певного поняття, підпорядковується гронування на етапі актуалізації та усвідомлення знань. Такі «грона» «не коментуються й не оцінюються. Робота над ними допомагає акумулювати думки й міркування школярів навколо понять, що розглядаються на уроках» [13].

Натомість на етапі перевірки рівня засвоєння знань, під час перевірки домашнього завдання, на підсумкових уроках з теми доцільно використати інформативне гроно, до якого вводяться слова, які легко пояснюються автором роботи на рівні зв'язку з темою (опорним словом, словосполученням). «Інформативне гроно дозволяється піддавати сумніву (з боку вчителя) й відповідно до захисту (з боку учня-автора). Воно оцінюється як окремий вид діяльності на уроці» [13].

В однорівневих гронах асоціативні зв'язки будуються на одному рівні від одного опорного або відправного слова, у багаторівневих гронах «кожне слово наступного рівня стає опорним щодо підбору інформації. Багаторівневе гроно представляє собою розгорнену опору за темою, в основі якої лежить принцип гіперзв'язків» [13].

Алгоритм гронування передбачає дотримання таких кроків: записати опорне слова чи фразу у центрі аркуша; додавання до нього необмеженої кількості слів та фраз з обраної теми; знаходження між ними зв'язків. До прикладу, під час вивчення в системі іменника правил написання імен по батькові алгоритм гронування навчального матеріалу може мати такий вигляд: посередині аркуша в зашиті або класної дошки доцільно записати словосполучення *«Велика буква»,* а довкола записуються такі словесні формули, пов'язані із цією орфограмою: *міста, села, вулиці; гори, долини, річки, моря, озера, океани; клички тварин; імена людей; прізвища та по батькові*. Тобто, учитель обов'язково повинен прослідкувати, щоб в «гроно» було записано матеріал теми уроку «Правопис імен по батькові» і поступово підвести шестикласників до усвідомлення правил правопису імен по батькові, внесених у підручник. Проілюстрований приклад гронування орфографічного матеріалу доцільно провести на етапі активізації опорних знань, про правопис власних назв імен по батькові. Далі учні працюють над виконанням вправ із підручника для 6 класу, спрямованих на формування орфографічних навичок утворення імен по батькові чоловічого, жіночого роду. Написання цих форм у кличному відмінку, їх відмінювання.

Побудувати інформативне гронування за темою «Правопис імен по батькові» можна на етапі закріплення чи повторення, написавши ключове слово «суфікси», «звертання» або «відмінювання імен по батькові». Далі шестикласники записують довкола усе, що в них асоціюється із цими поняттями після проведеного уроку і виконаних низки практичних вправ як із підручника, так і за індивідуальними завданнями учителя. Вважливо, щоб серед «грон» або «асоціацій» до кожного поняття були саме ті, які є безпосередньо орфографічною навичкою, сформованою на уроці за темою «Написання та відмінювання імен по батькові»: суфікси чоловічих і жіночих імен по батькові (-ович, - івна, - ївна, євич та ін.). До понять «звертання» та відмінювання імен по батькові доцільно акцентувати на написання власне тих імен, при відмінюванні яких або утворенні кличної форми виникають труднощі: *Валерій, Василь, Григорій, Ігор, Неля, Леся, Лев, Лука, Надія, Олег,Софія* тощо.

Отже, побудова асоціативного грона на уроках української мови є тією стратегією, яка покликана спонукати учнів до творчого пошуку, активного міркування, пошуку зв'язків, актуалізації опорних знань, тобто, у цілому вона є спрямованою на стимулювання мислення учнів, тому прогнозовано передбачає ефективне засвоєння орфографічних норм у процесі активного розв'язання орфографічних задач.

2.7 Застосування методу ПРЕС для формування умінь написання частки не з іменниками

Використання в навчанні мови здобувачів освіти ЗЗСО методу ПРЕС (від англійського Position – Reason – Explanation or Example –Summary) передбачає їх навчання формулювати аргументи, «висловлювати думки з дискусійного питання у виразній і стислій формі, переконувати інших» [40,с.9].

Його застосування передбачає реалізацію чотирьох етапів: «позицію, обґрунтування, приклади, висновки, кожен з яких починається відповідною фразою: «*Я вважаю..», «Тому що...», «Наприклад...», «Отже...*».)» [30,с.42] і вимагає

активного обговорення під керівництвом учителя проблемних питань, формулювання гіпотез, наведення доказів, через які безпосередньо і проглядає власна позиція здобувача освіти в ставленні до лінгвістичного матеріалу, що вивчається.

Педагоги вважають використання цього методу доцільним на будь-якому етапі уроку, при цьому учні працюють у парах усі одночасно, за поданим кліше [38,с.26], яке доцільно написати на дошці або вивести на екран. Тобто, шестикласники, працюючи за методом ПРЕС під час вивчення написання *не* з іменниками, повинні мати перед собою інструкцію щодо самого методу, а також, у залежності від етапу уроку, правила написання не з іменниками. Перший крок: один із пари, на якого вкаже учитель, починає формулювати свою думку щодо написання конкретного іменника із формули: *«Я вважаю, що це слово із не пишемо разом (окремо)*». Крок другий: цей же учень пояснює причину такого свого рішення, що може бути під час уроку навіть цитуванням правила з підручника: «*Тому що…».* Крок третій: учень наводить кілька прикладів-аргументів (або зачитує їх); : *«… наприклад…*». Крок четвертий: учень, котрий озвучував попередні етапи, повинен узагальнити інформацію, сформувати висновок, що, по суті, може бути конкретним правилом щодо написання не з іменниками: «*Отже…*», «*Таким чином…*». Ці ж кроки, але стосовно написання іншого іменника із *не* робить другий учень із пари.

Наприклад, *«Я вважаю, що слово **недруг** пишемо разом. Тому що це слово можна замінити іменником без **не**, наприклад **ворог**. Отже, якщо іменник у сполученні з не означає одне поняття, то пишемо разом».*

На основі аналізу фахових джерел ми визначили, що у цілому учителі-практики накопичили значний досвід використання методу ПРЕС при опрацюванні лінгвістичного матеріалу у ЗЗСО, однак ми проаналізували та відібрали лише ті зразки, що стосуються написання частки *не* із іменниками. Ця тема є досить важкою для засвоєння шестикласниками, оскільки дана орфограма виражається низкою правил і, як свідчить аналіз підручників для 6 класу, навіть у них правила не є ідентичними. Так, до прикладу, О.Глазова, на відміну від авторського колективу на чолі із С.О.Єрмоленком та авторами О.В Заболотним та В.В.Заболотним уводить

правило на написання *не* з іменником через його зв'язок із синтаксисом: «Не з іменниками пишеться окремо, якщо не стосується іменника-присудка» [14,с.135], а також уводить правило про написання префікса *недо-* із іменниками.

На нашу думку, ми цілком можемо адаптувати під метод ПРЕС, акцентувавши увагу шестикласників на тому, що пояснення написання кожного наступного слова вони повинні розпочати зі слів «*Я вважаю, що це слово пишеться із не разом (чи окремо) тому що в даному слові не є коренем (або префіксом, або взагалі новим словом*). На основі активного обговорення та заслуховування думок ще кількох однокласників до кожного слова підбирається своє правило із поданих у підручнику і, відповідно, слова розподіляються у дві колонки для записування: I – ті, що пишуться разом; II – окремо.

Досить вдалим прикладом використання методу ПРЕС під час формування орфографічної навички правопису *не* з іменниками є такі вправи, як поясніть, чому в одному реченні *не* з іменником написано разом, а в іншому – окремо.

1. *Він одразу відчув* ***нещирість.***
2. *У словах відчувалися* ***не щирість****, а лицемірство.*
3. ***Незгода*** *дім руйнує.*
4. ***Не згода****, а розбрат запанував між князями.*

Робота над орфографічними задачами під час застосування методу ПРЕС повинна супроводжуватися словесними формулами: *Я думаю ...;Тому що ...; Наприклад ...;Отже ..* [38].

Також, на точку зору учителів-практиків, ПРЕС можливо використати також і під час підбиття підсумків уроку, поставивши перед кожним із учнів питання: «Що було особливо вдалим на уроці? Чого не вдалося зрозуміти чи досягти?» [53]. Для досягнення значної ефективності від використання цього прийому, варто вислухати думку кожного учня і запланувати подальшу роботу із урахуванням аналізу труднощів, з якими зіткнулися шестикласники при вивченні теми «Написання *не* з іменниками».

Отже, на основі низки проаналізованих фахових джерел, що містять, зокрема, й опис педагогічного досвіду використання методу ПРЕС при формуванні орфографічних норм під час вивчення теми «іменник» у 6 класі ЗЗСО,ми з'ясували, що найголовнішим під час організації уроків із застосуванням цього методу – дотримуватися здорового компромісу між традиційними видами роботи, тобто різного виду практичними вправами, і нетрадиційними методами та прийомами. Така умова пов'язана з тим, що в учнів у цьому віці, за визначенням науковців, «розвивається смак до науки»[66]. Метод ПРЕС є досить важливим у справі підвищення пізнавальної діяльності, мотивації учнів 6 класу до вивчення орфографії. , який у поєднанні з іншими формами роботи сприяє глибшому засвоєнню знань, «індивідуалізації навчання, визначенню рівня сформованості вмінь і навичок учнів, розвивають пам'ять, увагу, вміння аналізувати, порівнювати мовні явища» [66].

Виконання завдань методом ПРЕС здебільшого відбувається на основі пошуку, коли здобувач освіти постає перед потребою самостійно знаходити шляхи розв'язання орфографічної задачі, «а отже, розпізнавати, аналізувати мовні факти, зіставляти їх і формулювати висновки» [66]. Такий підхід до організації навчання, у свою чергу, має позитивний вплив на розвиток творчих здібності учнів, їхню увагу, ініціативність, логічність викладу та уміння формулювати висновки і узагальнення. Також позитивним є те, що використання методу ПРЕС позитивно мотивує до навчання, до пошуку і засвоєння знань, активізує самостійну роботу,створює позитивну мотивацію навчання, пробуджує бажання знати і уміти. Завдання учителя полягають в наданні чіткого інструктажу та у навчанні кожного учня чіткої аргументації.

ВИСНОВКИ

Отже, у результаті реалізації завдань нашого дослідження ми дійшли таких висновків :

Проаналізувавши особливості процесу формування у здобувачів освіти ЗЗСО лексико-граматичних категорій та системи відмінювання іменника як лінгвістичної основи для формування основних орфографічних навичок, з'ясували, що вони полягають у реалізації основних завдань вивчення іменника як частини мови: у формуванні чіткого уявлення про морфологічну групу слів, об'єднаних цим поняттям, розуміння їх форм та особливостей функціонування у словосполученнях та реченнях, у закріпленні в шестикласників уявлень і знань про іменник, отриманих у початковій школі, зокрема про словотвір іменників, про граматичні вміння, про правила правопису.

Висвітлюючи психологічні основи процесу формування орфографічної грамотності у здобувачів освіти ЗЗСО, визначили, що, у цілому, засвоєння української мови в шкільному курсі відбувається на основі активно задіяної мисленнєвої діяльності, що включає порівнювання фактів, операції синтезу, аналізу, узагальнення, конкретизації та абстрагування.

Безпосередньо психологічними основами формування орфографічної грамотності визначають структуру орфографічної дії як розумової, яка проходить шлях від усвідомлення до повної автоматизації, тобто правописна навичка є кінцевим продуктом низки мисленнєвих операцій.

Серед умов успішного засвоєння здобувачами освіти ЗЗСО навичок правопису однією із перших виділяють орфографічну навичку, яка, як і будь-яка інша навичка в житті людини, є вторинно автоматизованою дією, у процесі формування якої активно задіяні усі види пам'яті: слухова, зорова, кінестетична й моторна.

Аналіз типів орфограм за навчальною програмою з української мови, чинною на 2022/2023 н.р., показав, що найбільше орфограм за темою «Іменник» у 6 класі ЗЗСО є буквеними (8); 5 – орфограми-контакти; 2- орфограми пробіли; і відсутніми є орфограми-риски (знак переносу). Такий результат свідчить про граматичну

спрямованість правописного матеріалу, оскільки відомості з орфографії здобувачі отримують у процесі вивчення іменника.

Визначили, що оскільки навчання орфографії на морфологічній базі іменника у 6 класі відбувається із врахуванням знань та умінь, отриманих у попередніх класах, то саме пояснювально-ілюстративний метод навчання орфографії, базований на усвідомленому засвоєнні знань, є досить популярним.

Його суть визначається тим, що учитель повідомляє нову інформацію різними способами, з обов'язковим поясненням та прикладами: усно, за книгою, за картиною чи таблицею, через демонстрацію виду діяльності. Для ефективності засвоєння орфографічного матеріалу, поданого означеним методом, сприйняття орфографічних правил має відбуватися не лише на слух, але й при опрацюванні схем та таблиць, численних прикладів.

З'ясували у порівнянні із пояснювально-ілюстративним низку переваг проблемно-пошукових методів навчання орфографії: 1) забезпечує особливий тип мислення; 2) глибину переконань; 3) міцність засвоєння знань; 4) творче їх застосування у практичній діяльності; 5) формує позитивну мотивацію на досягнення успіху; 6) розвиває розумові здібності учнів, які визначаються його суттю: створенням учителями проблемних ситуацій, активним їх обдумуванням учнями і на цій основі їх самостійне просування у засвоєнні нових знань.

Визначили, що традиційно запорукою успішного формування орфографічних знань, умінь та навичок на уроках української мови вважається орфографічний аналіз, оскільки він є найбільш часто використовуваним, а його основне значення полягає у виробленні умінь бачити орфограми, уміти їх пояснювати, підбираючи відповідні правила ,опираючись при цьому на раніше засвоєні знання. З'ясували, що при вивченні орфографії на базі теми «Іменник» у 6 класі ЗЗСО використовується переважно тематичний (вибірковий, частковий) орфографічний аналіз, що базується на поясненні орфограм із конкретної теми.

Довели, що традиційно найбільш значна роль у формуванні у здобувачів освіти ЗЗСО орфографічних навичок відводиться теоретично-практичному методу вправ,

який створює умови, по-перше, для зв'язку теоретичних положень з практикою письма, по-друге, для активного і свідомого засвоєння учнями програмового матеріалу. Також на його основі відбувається реалізація принципу свідомості та автоматизму. Серед усього багатства вправ, спрямованих на засвоєння орфографічної навички, найбільший відгук мають у здобувачів освіти творчі вправи, які, по-перше, сприяють розвитку умінь будувати власні висловлювання, а по-друге, - мають позитивний вплив на запам'ятовування більшої кількості орфограм під час їх виконання.

Визначили, що популярність евристичних методів навчання орфографії засвідчується їхньою ефективністю під час вивчення багатьох тем в шкільному курсі української мови в усіх класах, що переважно зумовлено тією його особливістю, що це є метод навчання, при якому учні у ході бесіди, старанно підготовленої вчителем, власноруч доходять запланованих висновків. Також особливістю даного методу є його структурна спрямованість на уведення здобувачів освіти у проблемні ситуації, розв'язання яких за допомогою розумових операцій та докладених зусиль приводять їх до запланованого учителем-словесником результату.

Цінність методу гронування визначається його стратегією навчання, яка спонукає думати вільно та відкрито з певної теми, його спрямованістю на стимулювання мислення школярів щодо зв'язків між окремими поняттями. Також важливо те, що гронування може бути використане як на стадії актуалізації, так і на стадії рефлексії. Цей метод також можна застосовувати для підбиття підсумків вивченої теми чи розділу з української мови.

Ефективність використання в навчанні орфографії учнів 6 класу під час вивчення правопису іменника методу ПРЕС забезпечується можливостями його використання на будь-якому етапі уроку, а також у навчанні здобувачів освіти формулювати аргументи, висловлювати думки з дискусійного питання у виразній і стислій формі, переконувати інших.

Водночас зауважуємо, що найоптимальнішою умовою ефективного засвоєння орфографічних навичок здобувачами освіти ЗЗСО є визначення найбільш доцільної

вправи на певному етапі чи при опрацювання певного правила правопису, а також доцільне поєднання кількох видів вправ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антончук О.М. Метод вправ у навчанні орфографії учнів 6-7 класів: автореф. канд. пед. наук. 13.00.02 / Інститут педагогіки АПН. Київ, 2009. 19 с.
2. Баранов М.Т., Іваницька Г. Навчання орфографії у 4-8 класах: [посібн. для вчителя]. Київ: Радянська школа. 1987. 224 с
3. Біляєв О. Вправи в навчанні мови. *Дивослово.* 2004. № 6. С. 2–5.
4. Біляєв О. Доказова розповідь та евристична бесіда у навчанні мови. *Українська мова і література в школі*. 2003. № 8. С. 2–6.
5. Біляєв О. Спостереження над мовою як метод навчання. *Дивослово*. 2004. № 3. С. 2–5.
6. Бондаренко Н. Властивості українського правопису як основа формування правописної компетентності учнів. *Українська мова і література в школі.* 2013. № 1. С.12–15.
7. Бондаренко Н. Методи формування правописної компетентності учнів основної школи на уроках української мови. *Українська мова і література в школі*. 2014. №5(115). С.18–23.
8. Бондаренко Н. В. Формування правописної компетентності учнів 5-7 класів на уроках української мови : посібник. Київ : Видавничий дім «Сам», 2017. 112 с.
9. Борисенко В. Дослідницькі завдання в системі мовної системи. *Українська мова й література в сучасній школі*. 2013. № 5. С. 50–52.
10. Булохов В. Я. Орфографічні помилки на шляху підвищення грамотності учнів. *Початкова школа*. 2010. №1. С. 9–11.
11. Варзацька Л., Кратасюк Л. Інтерактивні методинавчання: лінгводидактичні засади. *Дивослово*. 2005. № 2. С. 5–19.
12. Вітюк В.В. Структурування правописного матеріалу української мови сучасними графічними організаторами. *Закарпатські філологічні студії.* Ужгород: Видавничий дім «Гельветика» 2020. Випуск13. Т.1. С.28–32.

13. Волякіна О.Є. Використання методу «Гронування» на уроках української мови та літератури. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:S-dlv4SrOl4J:https://multiurok (дата звернення 12.05.2022).
14. Глазова О. Українська мова : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: ВД «Освіта», 2014. 240 с.
15. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Київ: КММ, 2019. 208 с.
16. Горошкіна О. М. Методи і прийоми навчання орфографії на уроках української мови: компетентнісний вимір. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:aYHHQF1BWz0J:https://lib.iitta.gov.ua (дата звернення 14.07.2022).
17. Горошкіна О.М., Груба Т.Л., Попова Л.О. Формування правописної компетентності учнів. Харків: Вид. група «Основа», 2016. 171с.
18. Горошкіна О. М., Бондаренко Н. В., Попова Л. О. Методика компетентнісно орієнтованого навчання української мови учнів ліцею на рівні стандарту : метод. посібник. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2020. 128 с.
19. Дика Н. Формування лінгвістичної термінології учнів основної школи під час вивчення морфології (іменні частини мови). *Українська мова і література в школах України.* 2014. № 10. С. 20–25.
20. Єрмоленко С.Я. Українська мова для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. /С.Я.Єрмоленко, В.Т.Сичова, М.Г.Жук. Київ: Грамота, 2014. 272 с.
21. Заболотний О.В., Заболотний В.В. Українська мова : підруч. для 6 кл. загальтноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2014. 256 с.
22. Заболотний О.В., Заболотний В.В. Заболотний В.В. Українська мова : підруч. для 6 кл. загальтноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2020. 256 с.
23. Зимогляд О.В. Мотивація навчальної діяльності учнів на уроках української мови та літератури: виступ на педраді. Харків: Комунальний заклад «Харківська санаторна школа №11» Харківської обласної ради, 2020.
24. Інструктивно-методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у

2022/2023 навчальному році. URL:https://znayshov.com/News/Details/instruktyvno-metodychni_rekomendatsii_shchodo_orhanizatsii_osvitnoho_protsesu_2022_2023(дата звернення 15.08.2022).

25. Караман С.О., Березовська-Савчук Н.А. Психологічні умови формування орфографічних умінь і навичок. URL:http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:-ZFibdIPOL4J:elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream (дата звернення 15.12.2021).
26. Кластер як один з ефективних методів формування критичного мислення школярів.URL: http://nz-lit.ucoz.ua/load/moe_portfolio/klaster_jak_odin_z_efektivnikh_metodiv_formuvannja_kritichnogo_mislennja_s (дата звернення 17.07.2022).
27. Класифікація методів навчання за типом пізнавальної діяльності учнів. URL:https://pidru4niki.com/13560615/pedagogika/klasifikatsiya_metodiv_navchannya_tipom_piznavalnoyi_diyalnosti_uchniv (дата звернення 16.04.2022).
28. Коваль Г. П., Наумчук М. М., Деркач Н. І. Методика викладання української мови: навч. посібник. для студ педінст., гум. унів., пед. кол. Тернопіль: Астон, 2008. 278 с.
29. Конспекти уроків з української мови: компетентнісно орієнтований підхід (на допомогу вчителю-словеснику)» / Упор.: А.Рудак, Н.Рущак. Івано-Франківськ: ІМЦ Департаменту освіти та науки Івано-Франківської міської ради, 2018.163 с.
30. Костів О., Сколоздра-Шепітко О. Методика викладання української мови : Навчально-методичний посібник. Для студентів українського відділення філологічного факультету Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2018. 202 с.
31. Котик Т.М. Методика ознайомлення молодших школярів з основами мовної теорії: Опорні конспекти лекцій для студентів заочної форми навчання спеціальності «Початкова освіта». Івано-Франківськ: Педагогічний інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника», 2014. 72 с.

32. Крок у професію. Методика викладання української мови: навч. посібник / О. В. Кульбабська, О. В. Кардащук. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2017. 256 с.
33. Купрієнко Т.В. Завдання для орфографічно-синтаксичного практикуму: посібник для учителів. Славутич, 2022. 60 с.
34. Кучеренко І. Технологія проблемного навчання української мови: сутність та лінгводидактичний потенціал. *Українська мова і література в школі.* 2018. № 3. С. 14–21.
35. Кучерук О.А. Перспективні технології навчання в шкільному курсі української мови: Навчальний посібник. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 182 с.
36. Лященко М.Б. Урок: «Правопис частки *не* з різними частинами мови». URL:https://naurok.com.ua/profile/1646 (дата звернення 27.06.2022).
37. Максимчук Г., Хом'як І. Інтерактивні методи навчання української мови. *Дивослово.* 2012. № 8. С. 18–21.
38. Мельник І.А. Розвиток ключових компетентностей молодших школярів як засіб активізації пізнавальних творчих здібностей в умовах сучасного інноваційного простору: опис педагогічного досвіду. Київ: Скандинавська гімназія. 2021. 44 с.
39. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / За ред. М.І. Пентилюк. Підручник для студентів, К.: Ленвіт, 2000. 265 с.
40. Методика навчання української мови в початковій школі : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За наук. ред. М. С. Вашуленка. Київ : Літера ЛТД, 2011. 364 с.
41. Методика викладання української мови в таблицях та схемах. URL: https://naurok.com.ua/metodika-vikladannya-ukra-nsko-movi-v-tablicyah-ta-shemah-272836.html (дата звернення 24.03.2022).
42. Методика навчання орфографії в середній школі. URL:https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:O11JLiiyDPoJ:https: (дата звернення 23.06.2022).

43. Методика викладання української мови в середній школі / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило. 2-ге вид., перероб і доп. Київ. : Вища школа, 1989. 439 с.
44. Методика викладання української мови: Навчальний посібник / За ред. С.І.Дорошенка. Київ: Вища школа, 1992. 256 с.
45. Методика викладання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах: методичні розробки до практичних занять для студентів 4 курсу філологічного факультету / Уклад. А. І. Вегеш. Ужгород: ПП Бреза, 2017. 78 с
46. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори Голуб Н.Б., Горошкіна О.М.). URL:https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap. (дата звернення 29.05.2022).
47. НУШ: типова освітня програма для ЗЗСО, розроблена під керівництвом О.Я. Савченко. URL: https://osvita.ua/school/program/program-1-4/60407/ (дата звернення 14.06.2022).
48. Омельчук С. Формування граматичних понять з морфології української мови в учнів основної школи. Проблеми граматики і лексикології української мови. *Науковий часопис національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова*. 2012. № 9. С. 217–220.
49. Омельчук С.А. Практикум з правопису української мови: система дослідницьких вправ: навч. посіб. Київ: Грамота, 2009. 224 с.
50. Онищук В. О. Дидактичні основи засвоєння учнями мовних навичок і умінь. *Українська мова і література в школі*. 1987. № 3. С. 48–53.
51. Пасічник О., Матвієнко О. Психолого-педагогічні засади формування орфографічних умінь і навичок школярів у процесі вивчення дієприкметника. URL:http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:5XMyBSXoJFgJ:oaji.net (дата звернення 14.03.2022).
52. Перелік навчальної літератури та навчальних програм, рекомендованих МОН України для використання в 5-11 класах ЗЗСР з навчанням українською мовою у 2022/2023 н.р. URL:

https://docs.google.com/spreadsheets/d/16NyRYEKgeQ4T5BE68La-s2gn0q2MPyIWSWx-Vdw-zmA/edit#gid=337295027 (дата звернення 12.08.2022).

53. Підвищення зацікавленості та мотивації навчання учнів 5-6 класів на уроках української мови через використання ігрових завдань та інтерактивних технологій. URL: https://naurok.com.ua/learn/word-excel-power-point-shvidkiy-start-dlya-novachkiv-9 (дата звернення 29.05.2022).
54. Погорєлова Н.О. Інноваційні аспекти підвищення грамотності учнів. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GAliWUk7pYkJ:https://naurok.com.ua/metodichna-rozvidka-innovaciyni-aspekti (дата звернення 12.08.2022).
55. Пометун О. І., Пироженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. Київ : А.С.К. 2004. 192 с.
56. Практикум з методики навчання української мови / [М. І. Пентилюк,С. О. Караман, О. В. Караман та ін.]; за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2003. 302 с.
57. Проблемно-пошукове навчання на уроках української мови. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Aq7wkXAIZvIJ:https://present5.com/problemno-poshukove-navchannya-na-urokax-ukra%25D1%2597nsko%25D1%2597-movi-problemno-poshukovi/&cd=6&hl=uk&ct=clnk&gl=ua (дата звернення 18.05.2022).
58. Психологічні основи методики навчання орфографії. URL:https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:u3HheAcEh5gJ:https://studfile.net/preview (дата звернення 12.04.2022).
59. Попова Л. О. Засоби навчання української мови в компетентнісній парадигмі сучасної освіти. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.* Педагогічні науки. 2020.№ 2 (333) лютий. Ч. ІІ. С. 54–61.
60. Рубан Л.І. Формування орфографічної грамотності молодших школярів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2014, № 9 (43). С.183−191.

61. Рускуліс Л., Ситченко А., Мхитарян О**.** Корпус навчально-методичних матеріалів до дисциплін методичного циклу: навч.-метод. посіб. Миколаїв: Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, 2020. 188 с.

62. Тимошенко Л.В. Сучасний урок української мови: пошук інноваційних методів навчання.*Українська мова і література в школі.* 2013. № 8. С. 15−19.

63. Тупальська Г.О. Причини орфографічних помилок та шляхи їх попередження і подолання. *Наукові записки.* Серія: Педагогічні науки. 2017. Випуск 159. С. 178–182.

64. Українська мова. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas (дата звернення 12.08.2022).

65. Федорич Х.М. Робота зі словником як чинник формування орфографічної компетентності студента. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* Серія «Психологія і педагогіка». 2014. № 29. С.159–161.

66. Формування творчої компетентності при вивченні орфографії. URL: https://nvk9.at.ua/publ/formuvannja_tvorchoji_kompetentnosti_pri_vivchenni_orfografiji/1-1-0-3 (дата звернення 29.05.2022).

67. Хом'як І. Навчання орфографії в сучасних умовах. *Українська мова і література в школі.* 1999. № 2. С.4–6.

68. Хом’як І. Вивчення лексики у поєднанні з орфографією. *Дивослово.* 2002. №6. С. 20–24.

69. Хом’як І. Вироблення в учнів орфографічної компетентності у процесі виконання творчих робіт. *Лінгводидактика: теорія, методика, досвід*. 2013. Випуск 4. С. 11–15.

70. Хом’як І. Навчання орфографії в сучасних умовах. *Українська мова і література в школі.*1999. № 2. С.4–6.

71. Хорошковська О. Н. Аналіз орфографічних помилок з української мови та запобігання їм. *Початкова школа*. 2009. №9. С. 39–46.

72. Цоуфал Л.С. Лінгводидактичні засади навчання морфології в загальноосвітній школі. *Філологічні студії*. 2010. Вип.4. С.155–161.

73. Шкуратяна Н.Г. Методика вивчення орфографії: Посібник для вчителів. Київ: Наукова думка,1985. 236 с.

74. Щербина В., Волкова О., Романенко О. Інтерактивні технології на уроках української мови та літератури. Харків: Основа. 2005. 96 с.

75. Ющук І.П. Українська мова в школі : методичні поради для вчителя. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. 256 с.

76. Яворська С. Орфогрщз90афічний розбір як вправа. *Дивослово*. 1997. № 4. С. 18–19.

77. Яворська С. Система роботи над орфографічними помилками. *Дивослово*. 1998. № 3. С. 22–24.

78. Яворська С. Ю. Орфографічний розбір як вправа. *Дивослово*. 2009. № 4. С. 18–9

ДОДАТКИ

Додаток А

Термінологічний словник до теми дослідження

Орфографія у ЗЗСО – один із найважливіших розділів курсу української мови. Серед мовних умінь і навичок учнів орфографічні уміння та навички відіграють важливу роль. Вивчають орфографію в 1-7-х класах, у 8-9-х класах – повторюють, узагальнюють.

Матеріал з орфографії не виділений у школі як окремий, самостійний розділ, натомість його подають разом із матеріалом з граматики, фонетики, словотвору і спирається на нього. Орфографія в школі пов'язує в практичних діях знання учнів з усіх розділів курсу мови: фонетики, будови слова і словотворення, графіки, морфології та синтаксису, лексики.

Принципи української орфографії лежать в основі методики навчання правопису, а властивості визначають вибір методів і прийомів навчання. Найважливіші теми з орфографії: правопис ненаголошених голосних в корені слова, префіксах, суфіксах, закінченнях; правопис приголосних – дзвінких і глухих, подвоєних; чергування голосних в корені слова; перенос слів; вживання великої букви; написання разом, окремо, через дефіс та ін.

Основні поняття орфографії в школі: навчання
орфографії, методика орфографії, орфографічне правило, орфограма, орфографічна пильність, орфографічні помилки, орфографічна навичка тощо.

Орфографічні вміння – складник умінь з української мови позакінченні курсу. Формуються на основі знань з граматики, орфографії, фонетики, словотвору.

Найважливішим в орфографічних уміннях є момент усвідомленості, що забезпечує можливістьсамоперевірки. Учні повинні вміти: знаходити в словах, словосполученнях орфограми, правильно співвідносити їх з вивченимиграматико-орфографічними правилами, з'ясовувати орфограми,які не перевіряються, фіксувати орфограми, користуючись правилами (алгоритмами), довідниками і словниками; виконувати орфографічний розбір слів, словосполучень, здійснювати орфографічне коментування, орфографічну перевірку написаного тексту,власного чи чужого, знаходити, пояснювати та виправляти допущені помилки.

Головне в навчанні орфографії – вміти писати безпомилок будь-який текст, як у самостійному творі, так і в диктантічи списуванні.

Орфограма – це та буква, частина слова чи тексту, де діє правило і де можливе допущення помилки. В одному слові може бутидекілька орфограм. Учні знаходять орфограми навіть в тих випадках, коли написання не викликає у них сумніву. Уміння знаходитиорфограми й перевіряти їх – основа орфографічної навички**.**

Орфографічне правило – припис, який установлює обов'язкове для всіх написання, а також визначальний спосіб перевірки. Управилі виокремлюють умови та норму. Орфографічні правила бувають прості й складні, які передбачають виконання 2–5 дій; граматико-орфографічні рішення орфографічних завдань на граматичнійоснові та неграматичні.

Сучасна методика орфографії спираєтьсяна систему орфографічних правил у період навчання, формуванняорфографічних дій і допускає відмову від них в ході автоматизаціїнавички, коли орфографічне правило використовується лише дляконтролю. Система навчання орфографії на основі орфографічнихправил, на відміну від механічних систем, забезпечує розумову діяльність і активність учнів у процесі навчання.

Орфографічна дія – спланована відповідно до правил дія,яка має єдину структуру: а) аналіз одиниці мови (слова, словосполучення) і виділення орфограми; б) визначення способу перевірки орфограми: застосування правила, використання аналогій,робота зі словником тощо; в) написання слів, словосполучення. Така структура застосовується і в пунктуації. У рамках структуриорфографічної дії можуть бути використані різні прийоми роботи.

Добір спільнокореневих слів для успішної орфографічної дії: дляпершого етапу – добре розвинута орфографічна пильність і мовленнєвий слух; для другого етапу – повне й точне знання системиорфографічних правил та способів перевірки; для третього – вміння швидко і без помилок користуватися правилами, з'ясовуватибудову слова, граматичну форму, легко та швидко добирати словадля зіставлення та ін. В ході закріплення орфографічної навички
орфографічну дію згортають, вона переходить у внутрішній план ііїї використовують лише як засіб для контролю.

Орфографічний розбір – вид мовного аналізу, який полягає увиявленні в словах, словосполученні, тексті орфограм, у їх поясненні, з'ясуванні способів перевірки, у виконанні орфографічноїдії – власне перевірки. Розрізняють повний орфографічний розбір,коли аналізу підлягають всі орфограми, і тематичний, вибірковий,коли розбираються лише орфограми з певних тем.

Уживають також терміни повний і частковий, загальний і вибірковий.

Розрізняютьступені повноти розбору. Він може обмежуватися лише
характеристикою орфограм, без їх перевірки. Орфографічний розбір зазвичай виконують усно, а при письмовому виконанні використовуютьумовні позначення.

Орфографічні вправи: звуко-буквений аналіз слів, знаходження відмінності між звучанням і написанням, аналіз орфограм,віднесення їх до тієї чи тієї категорії, відповідно до принципіворфографії або до типів орфографічних правил, чи за граматичними темами; орфографічне коментування тексту, орфографічнийрозбір; диктанти, переписування тексту з різними орфографічними завданнями; робота з орфографічними завданнями, робота зорфографічними словниками та довідниками; вирішення орфографічних завдань, тобто пояснення ходу перевірки орфограм, слів,їх сполучень; побудова алгоритмів розв'язання орфографічногозавдання; промовляння слів і тексту; складання словничків складних слів, пояснення їх будови та утворення; побудова власноготексту, не спираючись на конкретну орфографічну тему, орфографічна перевірка тексту; самоперевірка чи взаємоперевірка текстів,виправлення помилок і пояснення їх причин.

Орфографічні вправи комбінуються з граматичними, фонетичними, словотвірними, орфоепічними вправами.

Орфографічні помилки учнів – один із видів помилок з української мови. До них належить: порушення правил написання морфем – ненаголошені голосні, дзвінкі та глухі приголосні в кореняхслів; ненаголошені відмінкові закінчення, особові закінчення дієслів; написання окремо, разом і через дефіс; неправильний переносслів; «графічні помилки» – заміна і викривлення букв.

Орфографічні помилки вивчають, з'ясовують їх причини, укладають класифікації помилок.

Роботу над орфографічними помилками проводятьзазвичай в індивідуальному порядку. Кількість орфографічних помилок учнів – один із критеріїв оцінки диктантів, творів та інших письмових робіт учнів.

Орфографічні помилки, які свідчать про порушення орфографічнихнорм української мови. До них належать неправильне написання апострофа, знака м'якшення, подвоєння літер, ненаголошених голосних у коренях, великоїлітери, складних слів, відмінкових та особових закінчень, неправильнийперенос слів та ін. Прийнято використовувати таку позначку дляорфографічних помилок: «|».

Орфограма (написання слова, що обирається з кількох можливих і ґрунтується на сформульованому, закріпленому в системі орфографії правилі).

Орфографічна пильність (здатність, уміння швидко знаходити в тексті, призна ченому для запису чи вже написаному, орфограми, визначати їх типи).

Орфографічне правило (короткий припис, який установлює обов'язкове для всіх написання, а також визначає спосіб перевірки).

Орфографічна дія (планомірна дія, підкорена алгоритму, що відображає єдину структуру: аналіз одиниць мови, визначення способу перевірки орфограми через застосування правила чи використання аналогій, операція перевірки орфограми одним або кількома способами, написання слова чи словосполучення).

Орфографічнівміння (здатність незалежно виконувати дії на основі набутих знань).

Орфографічнінавички (сукупність автоматизованих компонентів орфографічних дій учнів).

Додаток Б
Орфографічні вправи з ключами

Завдання І: *зі вставлених букв складіть продовження до вислову Володимира Сосюри: «Дзвін шабель, пісні, походи, воля соколина, тихі зорі, ясні води - ...».*

Ім...іграція, г...нчар, підніжж.., у (в) зорях, Маро..ко, сю...реаліст, г...рячитися, Ки...в, смородин...ик, г...няти (Відповідь: моя Україна).

Завдання ІІ: У мовах, із яких запозичено подані нижче слова, букви, азяті в дужки, подвоюються. Запишіть ці слова відповідно до правил українського правопису у дві колонки: 1) із подвоєними буквами; 2) без подвоєння.

Прогре(с)..., е (ф)...ект, Уа (т)..., конт(р)...еволюція, регре (с)..., е (л) іпс, ре (с) ...ора, Ра (с)...ел, опере (т)...а, Апе (н)...іни, су (ф)...ікс, телегра (м)а, а (п)...арат, Євро(п)...а, У (с) урі.

Якщо слова ви виписали правильно, то з початкових букв цих слів прочитаєте продовження крилатого вислову П.Тичини «Труд ...». Запишіть цей вислів.

Завдання ІІІ. Випишіть слова у три колонки: 1) ті, які не можна розривати для переносу (юний); 2) ті, при переносі яких можна залишити в попередньому рядку дві перші букви (юн-нат); 3) ті, при переносі яких можна залишити три перші букви у попередньому рядку (юна-ки).

Армія, орел, умію, одуд, ґудзик, приступ, іти, село, обмию, оазис, крісло, згин, яма, раджусь, ящик, об'єм, збуджене, око, саджанці, околот, вздовж, отвір, ясно, дзвін, оса, зумію.

Якщо ви правильно згрупували слова, то з останніх букв повинен скластися вислів М.Рильського. Запишіть його.

Завдання 4. Запишіть іменники у дві колонки: 1) які пишуться разом; 2) які пишуться через дефіс.

Індо/китай, руко/пис, блок/система, життє/пис, екс/чемпіон, зюйд/вест, авто/страда, верто/літ, дизель/поїзд, ін/новація, інженер/механік, єдино/початок, їжачок/лісовичок.

Ключ. Підкресліть першу букву - прочитаєте другу частину вислову Шерлока Холмса: «Найдосконаліший мозок...»

Додаток В

Творчі вправи для закріплення знань із орфографії на основі особистісно орієнтованого підходу (за Горошкіною)

Вправа І.У процесі набору тексту припустилися 9 орфографічних помилок при написанні іменників. Знайдіть і виправте їх. Поясніть правила написанняслів, у яких ви виправили помилки.

Довготермінова память важлива для вивченя математики і природничих наук тому, що саме тим ми зберігаємо базові засади й техніки розвязування задач. Для периміщення інформації з оперативної пам'яті до довготермінової потрібен час. Щоб пришвидшити цей процес, користуйтеся технікою, яку називають «ростягнутим повтореням» (або інтервальним). Як ви, мабуть, здогадалися, ця техніка передбачає повтореня того, що ви хочете запам'ятати, наприклад, нові слова іноземної мови чи новий метод розв'язування задач, тільки цей процес розтягується на кілька днів.

Як свідчать результати досліджень, якщо ви спробуєте «вклеїти» щось до своєї памяті, повторюючи це, скажімо, двадцять разів одного вечора – память не засвоїть матеріал так само добре, як після такої самої кількості повторень протягом кількох днів або тижднів. Це щось схоже на будівництво мура. Якщо ви не даєте розчину часу на застигання, то не отримаєте стійкої структури (З книги Барбари Оклі «Навчитися вчитися»).

ІІ. Яка інформація з тексту виявилася для вас новою?

Наскільки корисна вона?

Вправа ІІ. Спишіть, розкриваючи дужки й уставляючи на місці крапок в іменниках потрібні букви.

Орфографічні пом(е/и)лки нерідко створюють плутанину, ускладнюють розумін(н)я текст(а/у), а у крайніх випадках можуть завдати мільйонних зби(т/д)ків або втрачених робочих міс(ь)ць. Помилки у правоп(е/и)сі навіть стають пр(и/е)дметом судових справ, як-от нещодавня історія з британською к(а,о)мпанією Taylor&Sons, коли пропущена літера призвела до багатомільйонного судового процес(а/у) . (Леннокс Моррисон).

ІІ. Розкажіть про роль орфографії в житті людини.

ІІІ. Що необхідно робити для ефективного засвоєння орфографії? Запишіть 3-5 порад однокласникові/однокласниці, які, на ваш погляд, нехтують орфографічні норми.

Додаток Г
Методика вивчення орфографії в ЗЗСО в схемах та таблицях

Основні принципи навчання орфографії

Загальнодидактичні	Лінгводидактичні	Власне дидактичні (специфічні)
-науковості - систематичності - доступності -наступності - перспективності -послідовності - проблемності - активності і самостійності - наочності - міцності -свідомості - автоматизму	- Опора на принципи орфографії; - Пізнавально-практична спрямованість навчання; - Комунікативна спрямованість навчання мови; - Правильної організації роботи над орфографічними помилками;	- Зв'язок навчання орфографії з граматикою та фонетикою української мови; - Свідомість та автоматизм у навчанні орфографії; - Зв'язок навчання орфографії з розвитком зв’язного мовлення; - Зіставлення звука і його фонетичного оточення; - Зіставлення власних імен і найменувань із загальними; - Зіставлення семантики слова і його структури

Методи і прийоми навчання орфографії

Методи	Прийоми
Традиційні: Слово вчителя (розповідь, пояснення); Бесіда (евристична); Спостереження, аналіз мовних явищ (з елементами проблемного програмованого навчання, алгоритмізації); Робота з підручником; Вправи;	Мисленнєвого характеру - Аналіз; - Синтез; - Порівняння; Специфічні: - Орфографічні вправи, диктанти; Комунікативного характеру - Робота з деформованим текстом; - Членування тексту; Проблемного характеру

Нові: - Інформаційно-рецептивний; - Спонукально-репродуктивний; - Стимулюючо-пошуковий; - Спонукально-пошуковий	- Створення проблемної ситуації; - Аналіз ситуації

Система вправ у навчанні орфографії

	Вправи	**Призначення**
1	- Списування (з пропуском орфограм і без пропуску; - Відтворення тексту без змін; - Текстуальне (дослівне); - Вибіркове; - Переклад; - Творче (ускладнене)	- Розвивають зорову і моторну види пам'яті; - Формують уміння послідовного орфографічного промовляння запису; - Формують уміння вибору правильного написання; - Формують уміння вибору орфограми з низки можливих; - Розвивають навички самоконтролю
2	Диктанти (навчальні, контрольні)	Формують уміння відтворювати на письмі буквами почуте чи побачене
3	Словниково-орфографічні;	Сприяють засвоєнню правопису слів, що мають орфографічні труднощі
4	Орфографічний розбір	Сприяють кращому засвоєнню вивчених орфограм
5	Робота з орфографічним словником	Сприяє правильній організації роботи над орфографічними помилками
6	Перекази Твори	Систематизують знання учнів з орфографії, формують практичні уміння й навички застосовувати вивчені орфограми

Уміння і навички в навчанні орфографії

Уміння	**Навички**
- Знаходити в словах орфограми; - Правильно писати слова з вивченими орфограмами;	- Глибоке, свідоме засвоєння учнями теоретичних положень орфографії; - Застосовувати ці положення на практиці;

- Правильно писати слова з орфограмами, що не підлягають правилам; - Користуватися орфографічним словником; - Перевіряти написання слова за орфографічним словником; - Знаходити і виправляти орфографічні помилки; - Використовувати теоретичні відомості, що вказують на наявність орфограми; - Групувати слова за видами орфограм; - Складати орфографічні таблиці та їх заповнювати	- Опора на всі види орфографічної пам'яті; - Правильно організовувати роботу над орфографічними помилками; - Будувати розгорнуті висловлювання за орфографічною темою; - Користуватися таблицями і схемами; - Добирати власні приклади до вивчених орфограм; - Користуватися орфографічними словниками

Класифікація диктантів для вивчення орфографії

	За формами роботи	Види
1	За навчальною метою	Навчальні Контрольні Навчально-контрольні
2	За особливостями сприйняття тексту	Слухові Зорові Зорово-слухові
3	За характером відтворення диктованого тексту	Текстуальні (без зміни тексту) Вибіркові Вільні Творчі Диктанти-переклади
4	За методикою організації	Без пояснення Попереджувальні З одночасним коментуванням (коментоване письмо) Пояснювальні «перевір себе»
5	За особливостями мовного матеріалу	Словникові З окремих словосполучень, речень, тексту

6	За джерелом, з якого сприймається текст	З уст учителя За магнітофонними записами Самодиктанти (письмо вивченого напам’ять тексту)
7	За формою проведення	Письмові Усні З використанням сигнальних карток

Наочність і ТЗН під час вивчення орфографії

Слухова та зорова наочність	ТЗН
- Таблиці і схеми Опорні Порівняльні Узагальнюючі таблиці-схеми Динамічні Зіставні Протиставні Схеми-опори	Магнітофон Графопроєктор Телепередачі Радіопередачі Відеофільми комп’ютерні ресурси

Додаток Д

Таблиці для вивчення відмінкових закінчень іменників

Іменники мають **сім відмінків:**

Відмінок		Допоміжне слово	Питання	Приклад
1.	Називний (Н.)	*Є*	— хто? що?;	*батько**о**, пісн**я***
2.	Родовий (Р.)	*Немає*	— кого? чого? до кого? до чого?;	*батьк**а**, пісн**і***
3.	Давальний (Д.)	*Даю*	— кому? чому?;	*батьк**ові(-у)**, пісн**і***
4.	Знахідний (Зн.)	*шукаю, бачу*	— кого? що? про кого? про що?;	*батьк**а**, пісн**ю***
5.	Орудний (Ор.)	*орудую, милуюся*	— ким? чим?;	*батьк**ом**, книг**ою***
6.	Місцевий (М.)	*стою, знаходжуся*	— на (у) кому? на (у) чому?;	*на батьк**ові(-у)**, у пісн**і***
7.	Кличний (Кл.)	*вживається як звертання*		*батьк**у**, пісн**е***

Закінчення іменника залежить не лише від того, у якому відмінку й числі він стоїть, а й від його відміни та групи, а іноді - і від значення. Тому в іменниках української мови багато різних закінчень.

Нижче, у таблицях, наведено буквені (не звукові) відмінкові закінчення іменників за відмінами й групами. Якщо в різних іменниках тої самої відміни й групи виступають різні закінчення, то вони подаються через кому: *дуб**а**, лис**у*** - ***-а, -у.*** Паралельні закінчення в тих самих іменниках подано через похилу риску (це означає: *або, або*): *на кон**і**, на кон**еві**, на кон**ю*** ***-і /-еві/ -ю***. Закінчення, що трапляються, як винятки, взято в дужки: *баб**ів*** ***(-ів)***. Знаком □ показано нульове закінчення: *парт, площ* - □.

1. Закінчення іменників І відміни

Від-мінки	Однина				Множина			
		М'яка група				М'яка група		
	Тверда група *(стіна)*	Основа НЕ на *й (земля)*	Основа на *й (мрія)*	Мішана гупа *(круча)*	Тверда група *(стіна)*	Основа НЕ на *й (земля)*	Основа на *й (мрія)*	Мішана гупа *(круча)*
Н.	*-а*	*-я*	*-я*	*-а*	*-и*	*-і*	*-ї*	*-і*

1. Закінчення іменників І відміни								
Від-мінки	Однина				Множина			
	Тверда група *(стіна)*	М'яка група		Мішана гупа *(круча)*	Тверда група *(стіна)*	М'яка група		Мішана гупа *(круча)*
		Основа НЕ на *й (земля)*	Основа на *й (мрія)*			Основа НЕ на *й (земля)*	Основа на *й (мрія)*	
Р.	*-и*	*-і*	*-ї*	*-і*	□ *(-ів)*	□ *(-ей, -ів)*	□	□ *(-ей)*
Д.	*-і*	*-і*	*-ї*	*-і*	*-ам*	*-ям*	*-ям*	*-ам*
Зн.	*-у*	*-ю*	*-ю*	*-у*	*Як у називному або родовому відмінку*			
Ор.	*-ою*	*-ею*	*-єю*	*-ею*	*-ами*	*-ями*	*-ями*	*-ами*
М. (на)	*Як у давальному відмінку*				*-ах*	*-ях*	*-ях*	*-ах*
Кл.	*-е*	*-е, -ю*	*-є*	*-е*	*Як у називному відмінку*			

В и н я т к и:
Р. мн. - *судд**ів**, гайдамак**ів**, ніздр**ів**, мам**ів*** (і *мам*), *баб**ів*** (і *баб*), *губ**ів*** (і *губ*), *леген**ів*** (і *легень*); *свин**ей**, миш**ей**, во́ш**ей**, стат**ей***.
Ор. мн. - *сльоз**ами*** (і *слі**зьми***), *свин**ями*** (і *свин**ьми***).

2. Закінчення іменників ІІ відміни чоловічого роду								
Від-мінки	Однина				Множина			
	Тверда група *(стіл)*	М'яка група		Мішана гупа *(кущ)*	Тверда група *(стіл)*	М'яка група		Мішана гупа *(кущ)*
		Основа НЕ на *й (день)*	Основа на *й (край)*			Основа НЕ на *й (день)*	Основа на *й (край)*	
Н.	□, *-о*	□	□	□	*-и, (-і, -а)*	*-і*	*-ї*	*-і*
Р.	*-а, -у*	*-я, -ю*	*-я, -ю*	*-а, -у*	*-ів,* □*(*□*)*	*-ів, (-ей)*	*-їв*	*-ів*
Д.	*-ові/-у*	*-еві/-ю*	*-єві/-ю*	*-еві/-у*	*-ам*	*-ям*	*-ям*	*-ам*

2. Закінчення іменників II відміни чоловічого роду								
Від-мінки	Однина				Множина			
	Тверда група *(стіл)*	М'яка група		Мішана гупа *(кущ)*	Тверда група *(стіл)*	М'яка група		Мішана гупа *(кущ)*
		Основа НЕ на *й (день)*	Основа на *й (край)*			Основа НЕ на *й (день)*	Основа на *й (край)*	
Зн.	*Як у називному або родовому відмінку*				*Як у називному або родовому відмінку*			
Ор.	*-ом, -им*	*-ем*	*-єм*	*-ем*	*-ами, (-ьми)*	*-ями, (-ьми)*	*-ями*	*-ами*
М. (на)	*-і/ -ові/ -у*	*-і/ -еві/ -ю*	*-ї/ -єві/ -ю*	*-і/ -еві/ -у*	*-ах*	*-ях*	*-ях*	*-ах*
Кл.	*-е, -у*	*-ю*	*-ю*	*-е, -у*	*Як у називному відмінку*			

В и н я т к и:
Н. мн. - *комар**і**, пазур**і**, снігур**і**, звір**і**, друз**і*** (хоч це іменники твердої групи); *вус**а*** (і *вус**и***), *вівс**а**, хліб**а*** (і *хліб**и*** з іншим значенням).
Р. мн. - *чобі́т, цига́н, чоловік* (у значенні «осіб»); *гост**е́й**, ко́н**ей***.
Ор. мн. - *гість**ми*** (і *гост**ями***), *кінь**ми*** (і *кон**ями***), *чобіт**ьми*** (і *чобот**ами**, чобот**ями***).

3. Закінчення іменників II відміни середнього роду						
Від-мінки	Однина			Множина		
	Тверда група *(село)*	М'яка група *(поле)*	Мішана група *(днище)*	Тверда група *(село)*	М'яка група *(поле)*	Мішана група *(днище)*
Н.	*-о*		*-е, -я*	*-е*	*-а (-і)*	*-я*
Р.	*-а*	*-я*	*-а*	*□, (-ей)*	*□, (-ів)*	*□, (-ей)*
Д.	*-у*	*-ю*	*-у*	*-ам*	*-ям*	*-ам*
Зн.	*Як у називному відмінку*			*Як у називному відмінку*		

3. Закінчення іменників II відміни середнього роду						
Від-мінки	Однина			Множина		
	Тверда група *(село)*	М'яка група *(поле)*	Мішана група *(днище)*	Тверда група *(село)*	М'яка група *(поле)*	Мішана група *(днище)*
Н.	*-о*	*-е, -я*		*-е*	*-а (-і)*	*-я*
Ор.	*-ом*	*-ем, -ям*	*-ем*	*-ами (-има)*	*-ями (-ьми)*	*-ами, -има*
М.	*-і/ -у*	*-і/ -ю*	*-і/ -у*	*-ах*	*-ях*	*-ах*
Кл.	*Як у називному відмінку*			*Як у називному відмінку*		

В и н я т к и:
1. **Н. і Кл. мн.** - *оч**і**, плеч**і**.*
Р. мн. - *оч**ей**, плеч**ей*** (і *віч, пліч*); винятки із закінченням ***–ів, -їв.***
Ор. мн. - *оч**има**, плеч**има**, колін**ьми*** (і *колін**ами***), *крил**ьми*** (і *крил**ами***).
2. Іменники *тім'я, вим'я* у **Р., Д.** і **М. одн.** можуть приймати суфікс ***-ен-***: *тім**ен**і, вим**ен**і* (і **Р. одн.** - *тім'я, вим'я;* **Д.** і **М. одн.** - *тім'**ї**, вим'**ї***).

4. Закінчення іменників III відміни			
Від-мінки	Однина *(тінь, ніч)*	Множина	
		Основа на НЕшиплячий *(тінь)*	Основа на шиплячий *(ніч)*
Н.	□, *(-и)*	*-і*	*-і*
Р.	*-і*	*-ей (-ів)*	*-ей*
Д.	*-і*	*-ям*	*-ам*
Зн.	□	*-і (-ів)*	*-і*
Ор.	*-ю*	*-ями*	*-ами*
М. (на)	*-і*	*-ях*	*-ах*

4. Закінчення іменників III відміни			
Від-мінки	**Однина** ***(тінь, ніч)***	**Множина**	
		Основа на НЕшиплячий ***(тінь)***	**Основа на шиплячий** ***(ніч)***
Кл.	*-е (-и)*	*Як у називному відмінку*	

В и н я т к и: Н. і Кл. одн - *мати.* **Р. мн.** і **Зн. мн.** - *матерів.*

5. Суфікси та закінчення іменників IV відміни:						
Від-мінки	**Однина**			**Множина**		
	З суфіксом *-ат-*		**З суфіксом *-ен-* *(ім'я)***	**З суфіксом *-ат-***		**З суфіксом *-ен-* *(ім'я)***
	НЕ після шиплячого ***(теля)***	**після шиплячого** ***(курча)***		**НЕ після шиплячого** ***(теля)***	**після шиплячого** ***(курча)***	
Н.	*-я*	*-а*	*-я*	*-ята*	*-ата*	*-ена*
Р.	*-яти*	*-ати*	*-ені/ -я*	*-ят*	*-ат*	*-ен*
Д.	*-яті*	*-аті*	*-ені*	*-ятам*	*-атам*	*-енам*
Зн.	*Як у називному відмінку*			*Як у називному або родовому відмінку*		
Ор.	*-ям*	*-ам*	*-енем/ -ям*	*-ятами*	*-атами*	*-енами (-ями)*
М. (на)	*-яті*	*-аті*	*-ені*	*-ятах*	*-атах*	*-енах (-ях)*
Кл.	*Як у називному відмінку*			*Як у називному відмінку*		

6. Закінчення множинних іменників

Іменники, що вживаються тільки в множині, мають такі самі закінчення, як і іменники, що належать до тієї чи іншої відміни: За закінченнями вони розпадаються на чотири групи:

1-й тип - подібні до іменників I відміни;
2-й тип - до іменників II відміни чоловічого роду;
3-й тип - до іменників II відміни середнього роду;
4-й тип - до іменників III відміни.

Від-мінки	1-й тип *(ножиці)*	2-й тип *(сходи)*	3-й тип *(вила)*	4-й тип *(сани)*
Н.	*-и, -і*	*-и, -і*	*-а*	*-и, -і*
Р.	□	*-ів*	□	*-ей*
Д.	*-ам, -ям*	*-ам, -ям*	*-ам*	*-ам, -ям*
Зн.	*Як у називному або родовому відмінку*			
Ор.	*-ами, -ями*	*-ами, -ями*	*-ами*	*-ми/ -има*
М.	*-ах, -ях*	*-ах, -ях*	*-ах*	*-ах, -ях*
Кл.	*Як у називному відмінку*			

7. Незмінювані іменники

Не відмінюються:

а) іншомовні слова, які закінчуються на голосний (крім ***–а*** після приголосного та ***–я:*** *айва, манія*): *амплуа, буржуа, кіно, метро, фламінго, кашне, пенсне, парі, колібрі, журі, кенгуру, рагу, Дідро, Пуччині* (але *пальто* відмінюється: *пальта, пальту* і т. д.);

б) жіночі прізвища на приголосний та ***-о****: про Зою Гайдай, Ларисі Косач, з Оксаною Петрусенко* (але чоловічі прізвища відмінюються: *про Михайла Гайдая, Юрієві Косачу, з Андрієм Петрусенком*);

в) деякі абревіатури: *про НТР, на ГЕС* (але: *до ВАКу, на ЛАЗі*).

Додаток Е

План-конспекти уроків з української мови для учнів 6 класу на тему «Велика літера та лапки у власних назвах» (за підручниками О.Глазової та авторського колективу С.Єрмоленка)

Тема: Вживання великої літери. Лапки у власних назвах.

Мета:

- систематизувати матеріал про вживання великої літери й лапок у власних назвах, розглянути складні випадки правопису;
- удосконалювати орфографічні навички і вміння;
- формувати вміння обґрунтовувати вибір написання відповідним правилом;
- розвивати пам'ять, мислення, увагу;
- виховувати любов і повагу до рідного краю, його історії та культури.

Тип уроку: урок систематизації й узагальнення знань, умінь і навичок.

Вид уроку: урок-екскурсія.

Методи й прийоми роботи: розповідь, спостереження й аналізу мовних явищ, метод вправ; тестування, прийом «Незакінчене речення», «Лови помилку!», різні види граматичного розбору (синтаксичний, фонетичний, морфемний), мультимедійна відеопрезентація, визначення теми й основної думки тексту.

Обладнання: опорна таблиця «Велика літера та лапки у власних назвах», мультимедійний презентаційний матеріал, текст для роботи в групах, дидактичний матеріал, буклети «Наш край».

ПЕРЕБІГ УРОКУ

І. Підготовка до сприймання. Мотивація навчальної діяльності.

Добрий день, учні й гості нашого уроку!

Як ваш настрій? Спробуйте висловити його за допомогою кількох прикметників *(веселий, тривожний, радісний, сонячний, похмурий, осінній…).*

Хоча й погода не тішить нас сьогодні сонечком, за вікном осінь, але нашому місту дуже пасує осінь. І так хочеться, щоби всім на душі було приємно й радісно. А тому спробую вам подарувати свій настрій віршем Ліни Костенко:

Мене дивує, що в дитинстві

Мене нічого не дивувало.

Ходив гарбуз по городу.

На яблуні сиділа Жар-птиця.

Під вікном у нас на травичці

Жабка, мишка і півник жили в рукавичці.

А тепер – якийсь листочок осінні

І вже стоїш в потрясінні.

Бажаю і вам таких приємних «потрясінь» від осені і від сьогоднішнього уроку! Тема нашого уроку – «Вживання великої літери. Лапки у власних назвах». Запишіть у зошитах тему уроку.

Ця тема для вас не нова, і на домашнє завдання слід було повторити правопис власних назв. На столах у вас опорна таблиця «Велика літера та лапки у власних назвах», яку ви можете використовувати протягом уроку.

Це одна з тем, засвоївши яку, ви зможете пишатися собою.

Сподіваюся на плідну співпрацю на уроці і на вашу активність.

2. Дайте відповідь на запитання: «Навіщо мені знати правила вживання великої букви і лапок у власних назвах?»

Імовірні відповіді:

- *щоби навчитися грамотно писати;*
- *щоби підготуватися до ЗНО;*
- *щоби отримати гарну оцінку на уроці;*
- *щоби правильно написати заяву при вступі у виш.*

Дякую! Отже, тема для вас дійсно важлива. Тож допоможіть мені сформулювати мету уроку, послуговуючись словами:

- систематизувати… *(знання про написання власних назв)*
- удосконалювати… *(вміння написання власних назв)*
- розвивати …*(усне й писемне мовлення)*
- виховувати … *(любов до рідного слова)*

II. Актуалізація опорних знань.

1. Орфографічний диктант із ключем.

***Н**аціональна гвардія України, книгарня «Ярослав Мудрий», **А**ндріївський узвіз, Києво-Могилянська академія, Музей магії, **Ш**евченківська премія, озеро Синевир, видавництво «Дніпро», мис Доброї Надії, **К**римський півострів, орден Пошани, **Р**іздвяні свята, **А**скольдова могила, **Й**осипове прохання, тернопільські фонтани.*

Підкресліть першу літеру у тих власних назвах, у яких лише перше слово пишемо з великої літери. **(НАШ КРАЙ)**

Отже, крім мовної теми, ми сьогодні перегорнемо декілька сторінок з історії нашого краю, поговоримо про те, чим пишається наш край, здійснимо віртуальну екскурсію вулицями Тернополя.

III. Сприйняття і практичне засвоєння навчального матеріалу.

1. Пояснювальний диктант.

Запишіть речення. Поясніть орфограми.

1. *1)Іван Пулюй дбав про національне відродження України, перекладав релігійну літературу, зокрема Біблію, боровся за створення українського університету у Львові, заснував фонд підтримки студентства у Відні.*

Поясніть орфограми, розділові знаки в реченні. Виконайте повний синтаксичний розбір речення. Зробіть звукозапис слова відродження, розберіть його забудовою.

1. *Старий замок зведений на лівому березі Серету в урочищі Сопільче для охорони південно-східних кордонів Речі Посполитої від нападів кримських татар.*

У цьому реченні йдеться про найстарішу споруду Тернополя – Старий замок. Це **пам'ятка** чи **пам'ятник** архітектури?

Лексична робота. Пароніми. Пам'ятка - пам'ятник.

- *Пам'ятник – скульптурна споруда в пам'ять чи на честь кого-, чого-небудь.*
- *Пам'ятка – предмет матеріальної культури минулого.*

Скористайтеся словником паронімів (за потреби).

А які ще пам'ятки історії та культури нашого міста ви знаєте?

(Старий замок (Тернопільський замок), церква Воздвиження Чесного Хреста (Надставна церква), церква Різдва Христового (Середня церква), собор Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці).

1. Прийом «Лови помилку!»

Віртуальна екскурсія вулицями нашого міста. Відеопрезентація.

А зараз ми зробимо віртуальну прогулянку вулицями нашого міста і звернемо увагу на написання власних назв і не тільки…

Знайдіть і виправте помилки в написанні слів. Обгрунтуйте їх написання правилами правопису. Укажіть тип помилки.

- вулиця Об'їзна
- капучино
- лате
- ресторан «Братислава»
- «Стара піцерія»
- піцерія «Піца з п'єцу»
- вулиця Лесі Українки
- мережа ресторанів «Два гуся».

1. Відеопрезентація учнів про складні випадки написання власних назв і лапок у власних назвах.

Двоє учнів мали випереджувальне завдання. Їм слід було проаналізувати правила вживання великої літери і лапок у власних назвах і обрати лише три з них, які, на їхню думку, є найскладнішими, на які варто звернути особливу увагу.

Учень І.

1. У назвах найвищих державних українських і міжнародних установ і посад,назвах груп або союзів держав, найвищих міжнародних організацій усі слова пишуться з великої літери:
   - *Верховна Рада України*
   - *Кабінет Міністрів України*
   - *Конституційний Суд України*
   - *Європейський Союз*
   - *Товариство Червоного Хреста (але Міжнародний комітет Червоного Хреста)*, бо родова назва пишеться з малої букви.
1. Тільки перше слово пишеться з великої літери у назвах державних, партійних, громадських установ і організацій, міністерств України та інших держав, а також найважливіших документів:
   - *Національна гвардія України*
   - *Міністерство культури й мистецтв України*
   - *Акт проголошення незалежності України*

Це стосується і назв установ місцевого значення, а також назв навчальних закладів, науково-дослідних установ, театрів, музеїв, підприємств:

   - *Бережанська районна державна адміністрація*
   - *Тернопільський національний університет імені Володимира Гнатюка*
   - *Академія наук України*
1. Ще хотів би звернути увагу на написання назв таких навчальних закладів:
   - *Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»*
   - *Національний університет «Києво-Могилянська академія»*
   - *Національний університет «Львівська політехніка»*
   - *Національний університет «Острозька академія»*

Учень ІІ

   - *орден Незалежності*
   - *орден княгині Ольги*
   - *орден Держави*

Якщо така назва береться в лапки, то теж із великої літери пишеться тільки перше слово та власне ім’я, що входить до складу цієї назви:

- *орден «Бойовий волонтер України» (учень нашої школи Ракович Віталій)*
- *медаль «Сильний духом»*

Зверніть увагу. Якщо від слів орден або медаль ставиться питання «чого?», то така назва в лапки не береться.

1. З великої літери пишуться прикметники, утворені від власних особових назв за допомогою суфіксів
   - *-ів- (-ова-, -ове-, -еве-)*
   - *-їв (-єва-, -єве-)*
   - *-ин- (-ина-, -ине-)*
   - *-їн (-їна-, -їне-)*
   - *Андрієві книжки*

- *Грінченків словник*
- *Маріїн лист*
- *Лесине слово*
- *Шевченкові поезії*

1. З малої літери пишуться відносні прикметники, утворені від власних назв за допомогою суфіксів
   - *-івськ- (-ївськ-)*
   - *-инськ- (-їнськ-)*
   - *франківські сонети*
   - *шевченівський стиль*

Але якщо прикметники із суфіксом *-ськ-* мають значення *«імені когось», «пам'яті когось»*, то вони пишуться з великої літери:

- *Шевченківські дні*
- *Нобелівська премія*

1. Редагування тексту. Робота в групах.

- І група - визначити тип мовлення, стиль тексту, сформулювати тему й основну думку тексту.
- ІІ група – знайти і виправити орфографічні помилки, обгрунтувати їх написання відповідним правилом.
- ІІІ група – знайти і виправити пунктуаційні помилки, обгрунтувати свій вибір.
- ІV група – знайти і виправити лексичні й граматичні помилки.

Іван Марчук

Він народився 1936 року на Тернопільщині в селі Москалівка в родині ткача. Потім завершив факультет кераміки львівського інституту декоративно-прикладного мистецтва. Належить до мистецького контексту шістдесятників, автор понад чотири тисячі картин. Довгий період митець працював закордоном, в Австралії, Канаді та США.

До речі усесвітньо відомий художник був двічі не прийнятий до Спілки Художників України: його звинувачували в націоналізмі та формалізмі. Та він на це не зважав, адже в нього було головне: нескінченний світ і своє бачення цього світу. Іван Марчук – карколомний експериментатор. Свої твори автор поділяє на десять циклів, а саме – «Пейзаж», «Кольорові прелюдії», «Нові експресії», «Портрети» тощо.

Зараз Іван Марчук —лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка, живе і працює в Києві. «Для мене мистецтво – це життя й одкровення, я працюю 365 днів на рік», – говорить художник.

За матеріалами виставки

У 2007 році Іван Марчук потрапив до рейтингу 100 геніїв сучасності, який уклала британська газета «Дейлі телеграф». Іван Марчук є засновником нових стилів у мистецтві, зокрема «пльонтанізму» (таку назву митець жартома дав своєму стилю: його картини ніби створені з клубочків чудернацьких ниток).

V. Підбиття підсумків уроку. Рефлексія.

Виконання тестових завдань (Перевірка за допомогою програми Plickers).

1. Укажіть рядок, у якому всі слова пишуться з великої літери

- А. (С,с)пілка (П,п)исьменників (У,у)країни
- Б. (К,к)онституційний (С,с)уд (У,у)країни
- В. (Н,н)ародний (Д,д)епутат (У,у)країни
- Г. (Л,л)іберально-(Д,д)емократична(П,п)артія (У,у)країни

1. З великої літери треба писати лише перше слово у власній назві

- А. (Ч,ч)умацький (Ш,ш)лях (сузір'я)
- Б. (А,а)ндріївський (У,у)звіз
- В. (Д,д)ержава (Б,б)ахрейн
- Г. (Ш,ш)шевченківська (Е,е)поха

1. Власну назву треба брати в лапки у всіх рядках, ОКРІМ

- А. орден Святої Ольги
- Б. кінофільм Земля
- В. фабрика Світоч
- Г. торт Київський

- А. трагікомедія Мартин Боруля
- Б. місто Острог
- В. станція метро Дарниця
- Г. страхова фірма Оранта

- А. (Д,д)ень народження
- Б. село Великі (Г,г)аї
- В. День (У,у)чителя
- Г. (О,о)стрів Мадагаскар

6) З великої літери треба писати обидва слова в рядку

- А. (Є,є)вропейський (С,с)оюз
- Б. (О,о)стрів (Х,х)ортиця
- В. (Г,г)етьман (М,м)азепа
- Г. (М,м)айдан (Н,н)езалежності

2.Рефлексія змісту соціокультурної змістової лінії.

Доповнити *сенкан* про Тернопільщину прикметниками й дієсловами.
Тернопільщина
(Рідна, найдорожча, талановита, щедра, красива)
(Дивує, захоплює, заворожує)

Тернопілля – мій рідний край.
Батьківщина

3.Рефлексія змісту навчального матеріалу.

Прийом «Незакінчене речення»

- Сьогодні я дізнався…
- Було цікаво…
- Я зрозумів, що…
- Урок дав мені для життя…
- Мені захотілося…
- Мене надихнуло…

1. Рефлексія настрою. Комплімент-похвала: «Дякую всім за урок. Ви були дуже активними і показали чудові результати!»

IV. Домашнє завдання та інструктаж до нього

На пам’ять про сьогоднішній урок я вам приготувала буклет « Казка, у якій ми живемо…». У ньому ви знайдете інформацію про наш край: його природні перлини, духовні святині та людей, про яких можна сказати - сіль землі Тернопільської. Опрацюйте зміст буклету, особливу увагу зверніть на правопис власних назв.

Обов’язково.

Виписати з буклета 20 слів з орфограмою «Велика літера і лапки у власних назвах», пояснити їх написання

За бажанням.

Написати твір-роздум з елементами опису «Мої враження від картин Івана Марчука».Творчі роботи можете надіслати мені електронною поштою або написати в зошиті.

Акмеологічна скарбничка

- Написання власних назв бажано перевіряти за словником.
- Мій край – чарівний і неповторний, земля талановитих людей.
- Я хочу дізнатися більше про відомих людей Тернопільщини.

Додаток Ж
Вправа «Дивні оголошення» для закріплення написання закінчень іменників чоловічого роду ІІ відміни у Р.в.

Знайти і виправити помилки. Пояснити орфограми.

1. Потрібен продавець! Звертатись до першого листопаду (листопада)
2. Вирушаємо у подорож до Риму (Рима).
3. Оголошуємо конкурс на краще фото Донбаса (Донбасу).
4. Бажаєш вести здоровий спосіб життя? Тобі до нас. Запис у директора спортклуба (спортклубу).
5. Скульптури на замовлення. Виготовляємо з каменя (каменю).
6. Увага! Велопробіжка до одного кілометру (кілометра).
7. Сьогодні у палаці культури відбудеться презентація романа американського письменника (роману).
8. Дешевий хліб можна придбати біля млину (млина).
9. Виготовляємо дашок, що захищає від вітра (вітру).
10. У нас можете замовити чай зі звіробоя (звіробою).
11. Увага! Лікування ячменю на оці (ячменя).

Додаток 3

Кластери для підсумкового уроку з вивчення теми «Іменник. Правила правопису іменників »

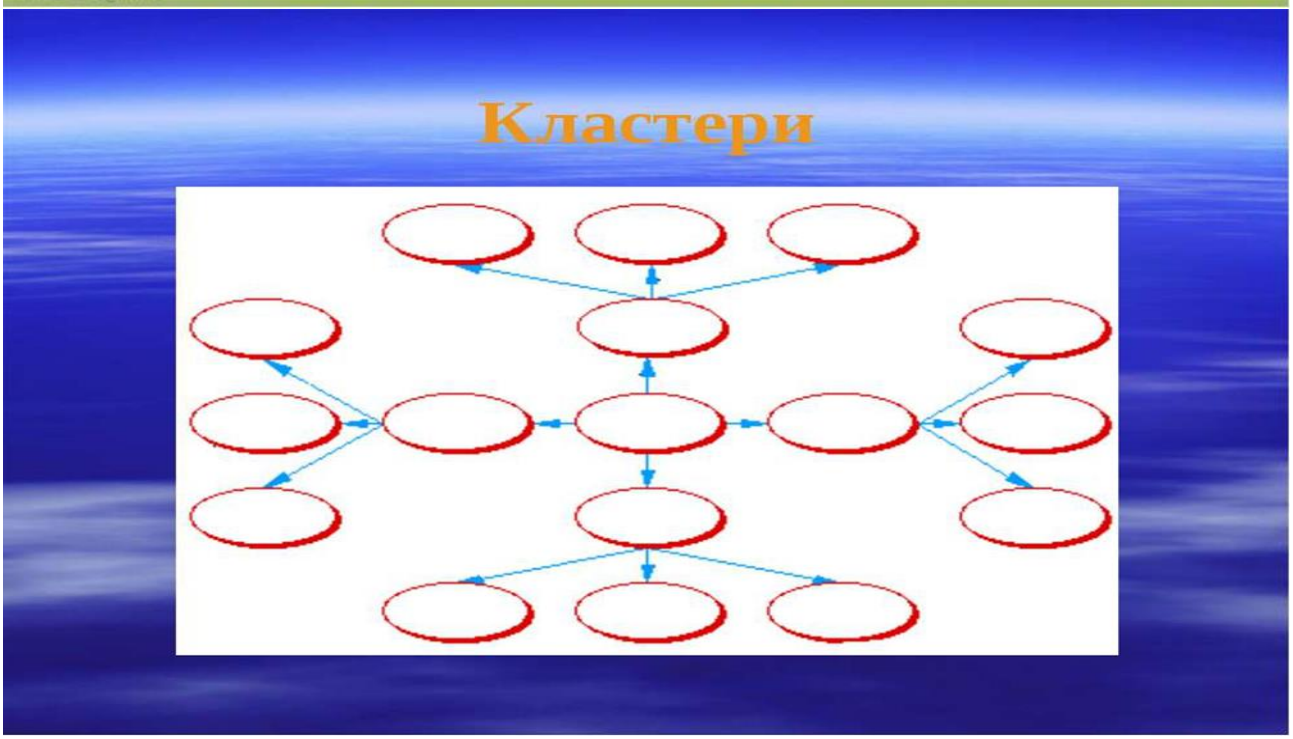

Додаток К

Зразок схеми-«фішбоуну»

Додаток Л

Вправа «Діряві слова»

Вставте сполучні о, е, є. Поясніть свій вибір.

Пар..плав, земл..мір, ліс..степ, стал..вар, нафт..провід, піш..хід, місяц..хід, каш..вар, верб..ліз, кор..їд, чорн..зем, пил..сос, житт..пис, кра..знавство, бур..вій, гряз..вод..лікарня

Додаток М

Зразок проєктної роботи лінгвістичного характеру для учнів середніх класів ЗЗСО з теми «Правопис українських прізвищ»

1.Перегляньте виписки з учнівської проектної роботи (автор: учениця Житомирської гімназії №23 Багінська О.С.) і сформулюйте тему навчального проекту. Наведіть інший відповідний матеріал до цієї теми з посиланнями на авторитетні наукові джерела.

Правопис українських прізвищ є обов'язковим розділом у курсі української мови загальноосвітніх шкіл, але, як показує досвід, отримані знання не є достатніми.

Упродовж кількасотлітньої розкиданості нашого народу по різних державах українські прізвища зазнали русифікації, полонізації, мадяризації, тобто втратили національне обличчя.

Основою для творення українських прізвищ ставали найчастіше чоловічі імена, тобто імена чоловічого предка роду, що було пов'язане з патріархальним устроєм суспільства. Рідше прізвище виникало від жіночого імені. Кожне прізвище як родова назва особи належить до розряду іменників, проте за морфологічними ознаками, будовою та особливостями відмінювання українські прізвища діляться на дві групи: прізвища прикметникового типу і прізвища іменникового типу.

Відмінювання прізвищ найдоцільніше розглядати саме за таким поділом, оскільки особливості кожної групи впливають на їх відмінювання

Додаток Н

Конспект уроку з української мови для учнів 6 класу на тему «Зміни приголосних при творенні іменників»

Тема. Зміни приголосних при творенні слів: іменників із суфіксом -ин(а) від прикметників на -ськ(ий), -цьк(ий); буквосполученням -чн- (-шн-).

Мета: - формувати предметні компетентності:

- поглибити вивчений матеріал про суфіксальний спосіб словотвору; ознайомити з орфограмами «Літери щ, чч в іменниках із суфіксом -ин(а)» та «Буквосполучення -чн- (-шн-) уприкметниках із суфіксом -н- формувати відповідні правописні та орфоепічні навички;
- формувати ключові компетентності: спілкування державною мовою: використовувати мову як державну для культурного й національного самовияву, усно й письмово тлумачити факти, поняття;

Обладнання: роздатковий матеріал, ілюстрації малюнків про Батьківщину, мультимедійна презентація, дидактичний матеріал (тестові завдання), відеофільм «Відомі постаті України».

Прийоми: аутотренінг для учнів «Самоналаштування», «Мозковий штурм», «Мікрофон», «Незакінчене речення», «Займи позицію», робота в парах, гра «Лови помилку», «Інформаційне гроно», «Передбачення», проблемне питання, асоціативне гроно, сенкан, опитування, бесіда, самооцінювання, взаємооцінювання.

Міжпредметні зв'язки: історія, українська мова, географія.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Епіграф Минулому не кинеш кладку:

Усе відходить, все мина.

І залишаються на згадку

Лиш рідні, чесні імена (П. Сиченко).

Перебіг уроку

І. Етап орієнтації (організаційний)

1. Привітання

2. Налаштування класу до уроку. Створення позитивного настрою. Дорогі діти, загадайте бажання, з ким із відомих українців ви б хотіли познайомитися. Поділіться потаємним із сусідом по парті. А чи хотіли б ви в майбутньому прославитися? Для чого це вам?

ІІ. Етап мотивації Скласти асоціативне гроно до слова «Майбутнє».

III. Етап цілепокладання

- формулювання мети і проміжних цілей уроку

- прогнозування змісту та результатів роботи

Після цього уроку ви навчитеся: правильно вживати літери щ, чч в іменниках із суфіксом -ин(а) та буквосполучення -чн- (-шн-) у прикметниках із суфіксом -н-; встановлювати відповідність між правописними та орфоепічними навичками; застосовувати відповідні правила; аргументовано відстоювати власну позицію; оцінювати власні досягнення.

IV. Етап актуалізації опорних знань.

Слово вчителя

1. Перевірка домашнього завдання. З'ясувати спосіб словотвору місяців року.

2. Записати словотвірний ланцюг до слова «Батьківщина» (1 учень біля дошки). Інші учні – сенкан до слова «Батьківщина».

3. Мозковий штурм.
Який розділ мовознавства вивчаємо?
Які терміни знаємо?
Назвіть способи словотвору. Який вам найважче розпізнати?
Чи є в записаному вами епіграфі слово, утворене шляхом переходу. Знайдіть його, надпишіть, яка це частина мови, підкресліть його як член речення.

V. Етап цілереалізації

Виконання системи завдань.

1.Вибірковий диктант. Послухайте текст. Що нового дізнались? Запишіть слова, утворені суфіксальним способом.

Нестор Літописець

Українська земля народила сина, який усвідомлював значення всього, що відбувалося на ній. Нестор Літописець прагнув зберегти національну пам'ять з вірою в те, що її не розгублять, а примножать нащадки.

Він стояв біля витоків української писемності, збирав відомості про походження свого рідного Києва, його засновників, розповідав про події, що відбувалися на його очах.

Преподобний Нестор прийшов до Києво-Печерської лаври сімнадцятилітнім юнаком. Його послухом стала книжкова справа.

Нестор Літописець володів грецькою мовою, що дозволило йому добре розумітися на юридичних текстах. Мавидоступ до грецьких оригіналів візантійсько-руських договорів. Писав до останнього дня життя. Сьогодні мощі преподобного Нестора покояться в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври.

Пригадаймо, чи відрізняються слова «Батьківщина» і «батьківщина». Скласти з ними речення про Нестора Літописця.

Дослідження-спостереження. Перевірити словотвірний ланцюг до слова «Батьківщина». До яких частин мови належать твірні й похідні слова? Виділіть суфікси у прикметниках та іменниках.

Які зміни відбуваються при творенні іменників від прикметників за допомогою суфікса -ин-? Зробити висновок про те, яким способом утворились ці слова. Які зміни відбулись при цьому?

Звірте висновки з матеріалом підручника (с.81). Назвіть виняток із правила.

2. Робота з підручником. Вправа 159 (усний вибірковий диктант).Вправа158

(Клас виконує І завдання, 1учень біля дошки – ІІ завдання). Творчий розподільний диктант (до дошки – 2 учнів). Додавши суфікс –ин- і врахувавши зміни, які відбулись, розподіліть слова у дві колонки, відповідно до написання: -чч-, - щ-. Зробіть висновок про велику і малу літери.

Галицький, уманський, турецький, львівський, словацький, батьківський, кріпацький, лісок, пісок, віск, козацький, гайдамацький.

3. Пояснювальний диктант

Україна – розкішний вінок із рути і барвінку. Звенигородщина – співучий куток України, батьківщина Т. Г. Шевченка. А Львівщина, точніше Дрогобиччина , дала світу І. Я. Франка. Кришталні річки і ставки, дівчата милі, парубки і гомінливі дітлахи – це все моя Галичина.

Записати звукописом слова «Львівщина», «Дрогобиччина».

4. Дослідження-обґрунтування.

Назвіть символи України. Чи можемо вважати вишитий рушник, сорочку-вишиванку символами України? А чи знаєте ви, що слово «рушник» могло б писатися зовсім по-іншому.

Прочитайте речення. Зробіть словотвірний аналіз виділених слів.

На сонячних просторах України колосяться пшеничні поля.

Рідна мати моя, ти ночей недоспала І водила мене у поля край села, І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала, І рушник вишиваний на щастя дала.

Зробіть висновок, який прикінцевий приголосний основи змінився на ч при творенні прикметників за допомогою суфікса - н-.

5. Робота з підручником. Знайдіть у підручнику відповіді на запитання.

- Які ще кінцеві приголосні основ іменників, крім ц, змінилися на ч при творенні прикметників із суфіксом -н-?
- Які слова є винятком із правила?

6. Робота зі словником. Знайдіть у тлумачному словнику значення слів сердечний, сердешний. Уведіть ці слова в речення. Щоб правильно виконати, прочитайте вправу 166 .

Фізкультхвилинка (до речі, яким способом утворено це слово).

Утворіть подумки прикметники. Якщо в новоутвореному слові –чн-, плескаємо в долоньки, якщо –шн-, присідаємо.

Електрика, молоко, ранок, яйце, серце, чорниця, бібліотека, штука, той рік, мука, полуниця. (Електричний, молочний, вранішній, яєчня, сердешний (бідолашний), чорничний, мірошник, сердечний (щирий), бібліотечний, соняшник, штучний, торішній) .

Вправа 167 (усно)

Конструктивна вправа. З'єднайте іменники з прикметниками. Які слова можуть бути поєднані з обома прикметниками? Чому?

Сердечний, Сердешний, людина, дитина, туга, жаль, друг, порадник, спів, слово.

Синонімічна хвилинка. До поданих слів доберіть синоніми – слова з буквосполученнями шн, чн. Позначте орфограму. *Гвинтівка, мельник, нещасний, лікарський, смішний, дресированый, безсмертний.*

Утворіть словосполучення з дібраними синонімами, розберіть одне з них.

Довідка для вчителя. *Рушниця, мірошник, сердешний, медичний, комічний, ручний, вічний.*

Рефлексія: відеофільм «Відомі постаті України»

Записати речення-звернення «Послання з минулого» від імені одного з відомих українців.

Незакінчене речення

На уроці я поглибив (-ла) знання про … , дізнався (-лася) про … ,засвоїв (-ла) орфограми … , зрозумів (-ла), що … для себе зробив (-ла) висновок… .

Домашнє завдання

Вивчити матеріал підручника (с.81). Виконати вправу 160 або написати лист до Нестора Літописця.

Самооцінювання, оцінювання.

Додаток О
Технологія «Складні слова», орієнтована на закріплення орфограм щодо написання складних іменників

Цілі навчально-пізнавальної діяльності:

1) учень знає поняття «складні слова», «інтерфікс»; терміни, пов'язані із способами творення слів;

2) учень розуміє образну природу складних слів, утворених шляхом метафоризації;

3) учень демонструє вміння працювати із словником лінгвістичних термінів, застосовує набуті знання про способи словотворення в нових навчальних ситуаціях;

4) учень аналізує особливості творення окремих слів, виявляє зв'язок між зрощенням і суміщенням як способами словотворення, бачить помилки, прорахунки в логіці міркувань щодо способів творення складних слів;

5) учень складає речення, використовуючи складні слова;

6) учень оцінює відповідність міркувань, висновків теоретичним відомостям про складні слова та способи їх творення.

І н с т р у к ц і я

1. Поясніть, чому складні слова мають таку назву.

2. З'ясуйте за словником лінгвістичних термінів, у чому особливість способів творення складних слів: складання основ, метафоризація, зрощення, суміщення.

3. Наведіть приклади складних слів, утворених на основі переносного значення.

4. Поясніть походження назв квітів, лікарських росли: *чорнобривці, сон-трава, дивосила, євшан-зілля, перекотиполе,мати-й-мачуха, чистотіл, чортополох, мак-видюк, живокіст*.

5.Заповніть таблицю на основі поданих вище складних слів, ураховуючи різні способи творення.

Способи словотворення Назви квітів, лікарських рослин

Правила написання складних іменників	Назви квітів, лікарських рослин

6. Придумайте й запишіть речення зі складними назвами квітів, лікарських рослин.